TRENDS IN DE SOCIAAL-EKONOMISCHE TOESTAND VAN DE BELGISCHE ARBEIDERS ROND 1886

door

L. DENYS

Licentiaat in de geschiedenis en licentiaat in de moraalwetenschap

De historicus, die zich tot doel stelt de krachtlijnen te detekteren welke een maatschappij in het verleden bepalen, mag zeker niet voorbijgaan aan de studie van de feitelijke sociaal-ekonomische toestand der maatschappelijke groepen. Het is in deze optiek dat we bijzonder veel belangstelling aan de dag leggen voor de sociale en ekonomische voorwaarden waarin de arbeiders, een van de belangrijkste groepen van de 19de-eeuwse Belgische maatschappij, leefden. In 1969 redigeerden we een studie over de sociaal-ekonomische toestand van de Belgische arbeiders rond 1886 en dit op basis van een enquête die destijds georganiseerd werd door de overheid (1). Bij middel van dit artikel willen we de aandacht van de historicus vestigen op enerzijds de bijzondere eigenschappen van voornoemde enquête en anderzijds de voornaamste resultaten van onze studie (2).

1. KENMERKEN VAN DE ENQUETE VAN 1886

Reeds sinds 1875-76 heeft de Belgische ekonomie af te rekenen met een diepgaande krisis. Het patronaat reageert daarop met o.a.

(1) L. DENYS, *Bijdrage tot de studie van de sociaal-ekonomische toestand van de arbeiders rond 1886*, Gent, 1969, XIX-845 pp. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

(2) Gezien de sterke spreiding van de gegevens over de diverse gepubliceerde delen van de enquête van 1886, wendden we in ons proefschrift een zeer nauwkeurig, maar tevens gekompliceerd en omvangrijk referentiesysteem aan. Daar het hier gaat om een samenvattend artikel gebruiken wij een vereenvoudigd referentiesysteem. De lezer die een probleem wil uitdiepen, raadplege onze scriptie zelf. Het cijfermateriaal in de enquête van 1886 hebben we statistisch bewerkt in een hele reeks tabellen in ons proefschrift, waarvan wij er slechts enkele weergeven in dit artikel ter illustratie.

een drastische beperking van het aantal arbeidskrachten en een vermindering van de lonen (3). Dergelijke anti-sociale maatregelen liggen aan de grondslag van de gewelddadige stakingen die uitbreken in 1886. Op 18 maart 1886, naar aanleiding van de 15de verjaardag van de Commune van Parijs, wordt in de stad Luik een meeting georganiseerd door een groep die zich anarchistisch noemt. Na die vergadering ontstaan er op straat schermutselingen tussen de arbeiders en de ordediensten. In enkele straten van Luik sneuvelen ruiten van huizen en de daarop volgende dagen breken in het bekken van Luik overal spontane stakingen uit. Deze stakingen slaan rond 25 maart over op het Centrumbekken, de Borinage, het Doornikse en het bekken van de Neder-Samber. In deze gebieden worden verschillende huizen en/of kastelen van ondernemers, handelaars, politici en andere mensen uit de hogere burgerij geplunderd, beschadigd of in brand gestoken door de stakers. Ook heel wat ondernemingen, met name de gebouwen, machines, installaties en afgewerkte produkten vallen ten prooi van de woedende arbeiders. De repressie is dan ook zeer heftig. Tientallen arbeiders, oproermakers en onschuldigen, worden gedood door de kogels, sabels of bajonetten van de ordediensten. Een panische angst heeft zich meester gemaakt van de overheid en van de burgerbevolking in het land. Rond het midden van april keert bijna overal de rust terug (4). De getraumatiseerde katolieke regering Beernaert neemt zich dan ook voor de zaken eens grondig aan te pakken. Bij het Koninklijk Besluit van 15 april 1886 wordt reeds, volgens het voorstel van Beernaert, een *Commission du Travail* opgericht met als opdracht het organiseren van een onderzoek naar de sociaal-ekonomische toestand van de arbeiders en het formuleren van voorstellen ter verbetering van die toestand. Die enquête brengt dan de ellendige toestand, waarin de arbeiders verkeren, aan het licht en tussen 1887 en 1894 worden de eerste sociale wetten gestemd (bv. de wet van 13 dec.

(3) V. ROBERT, "De arbeidersbeweging in België", in : *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Antwerpen-Utrecht, XI, p. 23.
(4) L. BERTRAND, *Histoire de la démocratie et du socialisme en Belgique depuis 1830*, Brussel, 1907, pp. 393-411.
Voor een nauwkeurige schets van het verloop van de stakingen gebaseerd op o.a. de *Journal de Bruxelles*, *La Réforme* en *L'Indépendance belge* zie : L. DENYS, *Content Analysis. Zin of Onzin in het pershistorisch onderzoek ?*, Gent, 1971, 387 pp. (onuitgegeven licentiaatsverhandeling).

1889 waardoor aan de kinderarbeid beperkingen worden opgelegd (5).

Over de manier waarop de enquête georganiseerd wordt, zijn wij bitter weinig ingelicht. De arbeidskommissie zelf bestaat uit 33 leden, 1 voorzitter en 2 sekretarissen (6). De 6 regionale sub-kommissies kunnen ook voorlopige leden aanwerven (bv. arbeiders) om de werkzaamheden zo vlug en zo objektief mogelijk te laten verlopen (7). De gestelde vragen, de antwoorden van de ondervraagden, de verslagen van de openbare zittingen van de arbeidskommissie en andere verslagen worden alle gepubliceerd (8). Er is een enquête die betrekking heeft op de industriële arbeid en een die betrekking heeft op de landbouw. Deze laatste laten we buiten beschouwing. De precieze duur van de (industriële) enquête kunnen wij niet met zekerheid bepalen, wel kunnen wij 15 april 1886 als terminus a quo (9) en 29 oktober 1886 als terminus ad quem (10) aannemen. De gegevens uit de (industriële) enquête dateren dus van

(5) V. ROBERT, *op. cit.*, pp. 25-28 en Th. LUYKX, *Politieke geschiedenis van België*, Brussel-Amsterdam, 1964, pp. 202-205. Zo bepaalt de wet van 13 dec. 1889 dat er geen kinderen beneden de 12 jaar in de industrie mogen tewerk worden gesteld. De maximale arbeidsduur voor jongens van 12 tot 16 j. en meisjes van 12 tot 21 j. bedraagt 12 u. per dag. De nachtarbeid voor jongens beneden de 16 j. en meisjes beneden de 21 j. is verboden. Ook meisjes beneden de 21 j. mogen niet werken in de ondergrond.
(6) *Commission du Travail*, IV, F. Omwille van de duidelijkheid vermelden we hier de diverse gepubliceerde delen van de *Commission du Travail*. Voor de industriële enquête : deel I, 1-4 *Commission du Travail. Réponses au questionnaire concernant le travail industriel*, Brussel, 1887, 1196 pp.; deel II, Sekties A, B, b, C, D, E *Commission du Travail. Procès-verbaux des séances d'enquête concernant le travail industriel*, Brussel, 1887, 1055 pp.; deel III *Commission du Travail. Rapports. Propositions des sections et conclusions*, Brussel, 1887, 622 p.; deel IV *Commission du Travail. Comptes rendus des séances plénières. Mémoires, rapports, lettres, etc.*, Brussel, 1888, A-G, 2666-CXXXIII-13 pp.. Voor de landbouwenquête : deel I *Commission du Travail. Réponses au questionnaire concernant le travail agricole*, Brussel, 1890, XIV-361 pp.; deel II *Commission du Travail. Procès-verbaux des séances d'enquête concernant le travail agricole*, Brussel, 1890, 457-XXX pp.. In onze referenties gebruiken we afkortingen voor de industriële enquête. Voorbeeld : *C.d.T.*, I, 4, 5336-5430, pp. 1089-1108, d.w.z. *Commission du Travail*, dl. I, 4, antwoordnummers 5336-5430, pp. 1089-1108. Ander voorbeeld : *C.d.T.*, II, S.A., 404, p. 23 d.w.z. *Commission du Travail*, dl. II, Sektie A, antwoordnummer 404, p. 23. De landbouwenquête laten we buiten beschouwing.
(7) *C.d.T.*, IV, p. 13.
(8) zie nota 6.
(9) *C.d.T.*, IV, D.
(10) *C.d.T.*, IV, p. 17.

1886, maar het ligt voor de hand dat ze betrekking hebben op meerdere jaren, zodat wij mogen stellen dat onze studie de sociaal-ekonomische toestand van de arbeiders weergeeft rond 1886.

Om de specifieke kwaliteiten van de enquête van 1886 te kunnen waarderen, raadplegen we twee recente werken over de bestaande enquêtetechnieken (11). Er bestaan essentieel twee soorten van interviews of enquêtes (12) : het *schriftelijk* en het *mondeling interview* (13). De arbeidskommissie van 1886 maakt gebruik van beide technieken (14). Bij een schriftelijk interview maken de huidige sociale onderzoekers gebruik van gestandaardiseerde vragenlijsten, d.w.z. lijsten met vragen die op een identieke manier geformuleerd zijn. Elke ondervraagde moet dus schriftelijk op dezelfde vragen antwoorden. Dit is ook het geval in het schriftelijk onderzoek van de arbeidskommissie van 1886 (15). Aangezien de meeste arbeiders rond 1886 onvoldoende kunnen lezen en schrijven, nemen vooral de patroons en instanties deel aan de schriftelijke enquête van 1886 (16). In het mondeling interview heeft de ondervrager een grotere vrijheid bij het stellen van vragen. De leden van de arbeidskommissie stellen in het mondeling onderzoek doorgaans slechts een gedeelte van de vragen van het schriftelijk onderzoek en de gestelde vragen zijn dikwijls niet gestandaardiseerd (17). Relatief veel arbeiders nemen deel aan het mondeling interview van 1886 en dit hoofdzakelijk om hun grieven kenbaar te maken. Verder wijzen we op het gebruik van twee soorten vragen, zowel in het schriftelijk als in het mondeling onderzoek. Er zijn enerzijds de vragen met een *gesloten antwoord* d.w.z. vragen waarop een beperkt aantal antwoorden kunnen gegeven worden. Op de vraag : *Wordt het loon per maand, per 14 dagen of per week betaald ?* kan de respondent (18) maar één van de drie antwoorden geven. Anderzijds zijn er de vragen met een *open antwoord*, m.a.w. vragen waarop de ondervraagde vrij en in eigen bewoordingen kan antwoorden. Zo kan een respondent op de vraag *welke ontwikkeling zou men moeten geven aan de industriële school of welke*

(11) A.D. DE GROOT, *Methodologie. Grondslagen van onderzoek en denken in de gedragswetenschappen*, 's-Gravenhage, 1961, XVI-415 pp. W.J. GOODE en P.K. HATT, *Methods in social research*, New York, 1952, VII-336 pp..
(12) De termen *enquête* en *interview* gebruiken we als synoniemen.
(13) W.J. GOODE en P.K. HATT, *op. cit.*, pp. 132-133.
(14) *C.d.T.*, I en II.
(15) *C.d.T.*, I, 1-4.
(16) *C.d.T.*, I, 4, 4774-4781, pp. 997-1001.
(17) *C.d.T.*, II, S. A-E.
(18) Onder *respondent* verstaan we *iemand die antwoordt op een gestelde vraag*.

veranderingen zou men er moeten aanbrengen om ze zo nuttig mogelijk te maken voor de arbeidersklasse ? een uiterst persoonlijk antwoord kreëren.

Een belangrijke etappe in het sociaal onderzoek is het bepalen van de individuen die zullen ondervraagd worden. Heden ten dage wenden de onderzoekers nogal dikwijls de *a-selekte steekproef* of *random sample* aan, d.w.z. dat de keuze van de ondervraagde individuen louter op het toeval berust (19). Hoe de leden van de arbeidskommissie bepalen wie ondervraagd zal worden, kunnen wij niet achterhalen. Waarschijnlijk worden in 1886 maar een aantal industriëlen, instanties en arbeiders (of arbeidersverenigingen) vragenlijsten opgestuurd, waarop schriftelijk moet geantwoord worden. Of de keuze van de ondervraagden hier op het toeval berust weten we niet. Daarnaast zijn er de zittingen van een of meerdere leden van een regionale sektie van de arbeidskommissie in bepaalde lokaliteiten van België. Tot die zittingen worden alle personen uitgenodigd die een mondelinge verklaring wensen af te leggen of die bereid zijn op de gestelde vragen te antwoorden. Meestal maken de leden van de arbeidskommissie op dergelijke zittingen, zoals hoger gezegd, ook gebruik van buitenstaanders (patroons, instanties, arbeiders) om de aktiviteiten een zo vlug en objektief mogelijk verloop te verlenen. De informatie die wij echter verkrijgen uit zowel de schriftelijke als de mondelinge enquête is zeer eenzijdig, aangezien de meeste respondenten patroons of instanties zijn. De arbeiders immers, die hetzij in het schriftelijk, hetzij in het mondeling onderzoek vijandige verklaringen afleggen aan het adres van de patroons, lopen het risiko bestraft of zelfs afgedankt te worden door de patroons. We mogen inderdaad niet uit het oog verliezen dat doorgaans de namen worden genoteerd van de respondenten, zodat de patroons dadelijk kunnen nagaan welke arbeiders niet met hen akkoord gaan. Kenmerkend in dit verband is het feit dat sommige arbeiders in het mondeling onderzoek, vooraleer verklaringen af te leggen, eerst de stellige verzekering eisen van de voorzitter dat de patroons geen represaillemaatregelen zouden treffen omwille van hun uitlatingen (20). Wanneer we de antwoorden van de diverse patroons nader analyseren, dan konstateren we een tamelijk grote uniformiteit in de verstrekte informatie, tenminste als het gaat om feitelijke inlichtingen (bv. arbeidsduur, aan- of afwezigheid van nachtwerk). Van het ogenblik af dat de respondenten een evaluatie te kennen

(19) W.J. GOODE en P.K. HATT, *op. cit.*, pp. 209-225 en A.D. DE GROOT, *op. cit.*, pp. 193-210.
(20) *C.d.T.*, II, S.B, 331, p. 10/S.E, 129, p. 9; 1544, p. 108.

geven in hun antwoord, dan vertoont de verstrekte informatie een grotere differentiatie.

De *geldigheid* of *waarheidsgetrouwheid* van de gegevens in de enquête zouden we misschien kunnen toetsen aan lichtingen afkomstig uit andere historische bronnen. Zo kan de *Annuaire statistique de la Belgique* ons eventueel inlichten over de sociaal-ekonomische toestand van de arbeiders rond 1886 (21). De gegevens van die bron zijn doorgaans gebaseerd op andere publikaties, bv. op de industriële telling van 1880 (22). De inlichtingen van die telling zijn uiterst kostbaar, maar werden nog door geen enkele historicus bestudeerd op een grondige wijze. Een direkte vergelijking tussen de gegevens van die telling en de gegevens van de (industriële) enquête van 1886 is onmogelijk. Wanneer wij bv. de opbouw van de leeftijdsgroepen van de arbeiders, die werkzaam zijn in de verschillende industrieën, met elkaar vergelijken, dan staan wij voor grote moeilijkheden. De afbakening van de leeftijdsgroepen in de enquête van 1886 (23) verschilt van die in de industriële telling van 1880 (24). De omschrijving van de verschillende industriële sektoren in de telling van 1880 komt geenszins overeen met de afbakening van de industrietakken in de enquête van 1886 (25). Daarenboven is het cijfermateriaal uitzonderlijk weinig statistisch bewerkt. Analoge opmerkingen kunnen wij geven voor de bevolkingstelling van 1880 (26). Om praktische redenen beperken wij ons dan ook tot de studie van de enquête van 1886. Vergelijkingen met andere bronnen zullen pas mogelijk worden, wanneer die op een statistisch verantwoorde wijze bestudeerd zullen zijn en wanneer, na uiterst gekompliceerde bewerkingen, de kategorieën van de diverse tellingen met elkaar in overeenstemming zullen gebracht zijn. Een ander aspekt, dat men niet uit het oog mag verliezen, is dat de enquête van 1886 als enige bron in feite bestaat uit honderden kleine bronnen. Een enorm groot aantal respondenten immers leveren op een onafhankelijke manier van elkaar inlichtingen over de sociaal-ekonomische toestand van de arbeiders.

(21) Zie bv. *Annuaire statistique de la Belgique 1887*, Brussel, 1888, XVIII, IX-367-XX pp..
(22) *Ibidem*, p. 279 en *Recensement de 1880. Industrie. Statistique détaillé des établissements industriels, de leur personel, de la durée du travail, du taux des salaires et des moteurs mécaniques*, Brussel, 1887, III dln., VIII-242 pp., 698 pp., 932 pp..
(23) *C.d.T.*, I, 1-2, 1-105, pp. 1-17.
(24) *Recensement de 1880. Industrie...*, Brussel, 1887, III, p. 71.
(25) *Annuaire statistique de la Belgique 1887*, Brussel, 1888, XVIII, p. 279.
(26) *Recensement de 1880. Population*, Brussel, 1884, 657 pp..

De *betrouwbaarheid* of *stabiliteit* van de enquête, m.a.w. de mate waarin het onderzoek bij reproduktie essentieel dezelfde resultaten zou opleveren, ligt niet bijster hoog bij het mondeling interview. Bij dit laatste onderzoek hebben de ondervragers, zoals hoger gezegd, een tamelijk grote vrijheid bij het stellen van de vragen. De ondervragers verschillen doorgaans van lokaliteit en daarenboven worden de ondervraagde personen rechtstreeks gekonfronteerd met de ondervragers, zodat een andere groep enquêteurs wel tot andere resultaten zouden kunnen komen in eenzelfde lokaliteit. De stabiliteit bij de schriftelijke enquête ligt veel hoger, daar alle respondenten antwoorden op eenzelfde gedrukte vragenlijst. Een andere tekortkoming is dat veel vragen of sub-vragen elkaar overlappen.

Niettegenstaande al deze gebreken is het onderzoek van de arbeidskommissie van 1886 een kostbare bron. Met haar 100 vragen vertegenwoordigt deze enquête een enorme schat aan inlichtingen over de sociale en ekonomische omstandigheden, waarin de arbeiders leven. De vragen hebben betrekking op de volgende onderwerpen : de arbeidsorganisatie, de relaties tussen de arbeid en het kapitaal, de materiële, intellektuele en morele toestand van de arbeiders (27). Zo worden er vragen gesteld over de vrouwen- en kinderarbeid, arbeidsduur, zondagsarbeid, arbeidskontrakten, pensioenen, patroons- en arbeidersverenigingen, verzoeningsraden, werkrechtersraden, bewaarscholen, weeshuizen, alkoholisten, godsdienst, zedelijkheid, biblioteken, enz. Aangezien het systematiseren en het bewerken van de disparate gegevens van de enquête bijzonder veel tijd vergen, werden in hogervermelde studie (28) noodzakelijkerwijze bepaalde beperkingen gesteld. Alleen die informatie die verband houdt met de fundamenteelste arbeids- en leefvoorwaarden der arbeiders vormt het voorwerp van die studie. Deze gegevens bieden meestal het voordeel dat ze gemakkelijk kwantificeerbaar zijn. Hieronder schetsen we de voornaamste besluiten van die analyse.

(27) *C.d.T.*, I, 4, pp. 1167-1182.
(28) Zie nota 1.

2. RESULTATEN VAN DE ENQUETE VAN 1886

De konklusies van onze studie splitsen we op in drie kapittels, nl. de arbeidsorganisatie, de arbeidsduur en de budgetten van arbeidersgezinnen.

2.1. DE ARBEIDSORGANISATIE

Achtereenvolgens zullen we in dit kapittel handelen over de struktuur van de arbeidersgroep in de ondernemingen, de toelatingsvoorwaarden opgelegd aan jonge arbeidskrachten en de specifieke werkzaamheden van vrouwen en kinderen.

2.1.1. De struktuur van de arbeidersgroep in de ondernemingen

De metaalindustrie

Nagenoeg alle antwoorden in verband met de metaalindustrie (29) zijn afkomstig van de zijde der patroons, die ons inlichten over 28 ondernemingen. Het aantal tewerkgestelde arbeiders (30) varieert van 12 tot 10.012 per onderneming. Als we de ondernemingen opsplitsen in 4 kategorieën, dan bekomen we de volgende resultaten (tab. 1).

TABEL 1

Kategorie	Aantal ondernemingen	Aantal arbeiders
1	6	met minder dan 100
2	10	met 100 tot 350
3	7	met 350 tot 700
4	5	met meer dan 700

(29) L. DENYS, *Bijdrage tot de studie van de sociaal-ekonomische toestand van de arbeiders rond 1886*, Gent, 1969, pp. 6-21 (voortaan afgekort als L.D.).
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 6-15, 17-26, 28, pp. 3-6. *C.d.T.*, II, S.b, 1638, p. 83; 1566, p. 35; 1723, p. 128; 1801, p. 135/S.C, 231, p. 18; 2146, p. 113/S.D, 1164, p. 67.
Instanties : *C.d.T.*, I, 1-2, 1, 3, pp. 1-2.
Arbeiders : *C.d.T.*, I, 1-2, 103, p. 15. *C.d.T.*, II, S.D, 843, p. 32/S.D, 1428, p. 105.
(30) De termen *arbeiders* en *werkkrachten* verwijzen naar *mannelijke en/of vrouwelijke werknemers*.

In alle kategorieën komen er een zeker aantal fabrieken in voor, zonder dat een bepaalde kategorie als dominerend mag aangeduid worden. De *Société John Cockerill*, aktief zowel in de metaal- als in de kolensektor, telt in zijn metaalbedrijf 10.012 arbeiders en overtreft dan ook alle andere bedrijven. De 4 kategorieën van ondernemingen, waarover wij ingelicht zijn, komen vooral voor in de provincies Luik, Henegouwen en Brabant en bij uitstek in de provincie Luik (31). De verdeling van de arbeiders over de verschillende leeftijds- en geslachtsgroepen per kategorie van ondernemingen geven we aan in tabellen 2-5 (gemiddelde percentages) (32).

TABEL 2 Kategorie 1

Leeftijdsgroep	Mannen %	Vrouwen %	Totaal %
Van 12 tot 16 j.	14,1	/	14,1
Van 16 tot 21 j.	14,1	/	14,1
Boven 21 j.	71,6	/	71,6
Totaal	100	/	100

TABEL 3 Kategorie 2

Leeftijdsgroep	Mannen %	Vrouwen %	Totaal %
Van 12 tot 16 j.	6,5	0,7	7,3
Van 16 tot 21 j.	10,8	1	11,9
Boven 21 j.	79,2	1,3	80,6
Totaal	96,7	3,2	100

(31) Het is uiteraard gevaarlijk om uit deze beperkte gegevens (aangaande 28 ondernemingen) verstrekkende konklusies te trekken, daar wij de representativiteit ervan niet kennen bij gebrek aan studies van andere bronnen.
(32) Deze gemiddelde percentages zijn berekend op basis van percentages die op een ongelijk aantal ondernemingen betrekking hebben (zie L.D., pp. 324-423). De tabellen 2-5 houden verband met respektievelijk 2, 6, 5 en 5 ondernemingen. De inlichtingen over andere ondernemingen zijn niet direkt vergelijkbaar en kunnen dan ook niet in een tabel opgenomen worden.

TABEL 4 Kategorie 3

Leeftijdsgroep	Mannen %	Vrouwen %	Totaal %
Van 12 tot 16 j.	6,9	0,1	7,4
Van 16 tot 21 j.	11,2	2,1	13,4
Boven 21 j.	77,3	1,7	79
Totaal	95,8	4,1	100

TABEL 5 Kategorie 4

Leeftijdsgroep	Mannen %	Vrouwen %	Totaal %
Van 12 tot 16 j.	5,6	0	5,7
Van 16 tot 21 j.	10,4	0,7	11,2
Boven 21 j.	82,2	0,4	82,8
Totaal	98,5	1,3	100

Wanneer we daarenboven rekening houden met de informatie die niet direkt in deze tabellen ingepast kan worden, mogen we de volgende konklusies formuleren :

a) Bij de verdeling van het totaal aantal arbeiders over de geslachtsgroepen stellen wij geen merkbare verschillen per kategorie vast. Het aandeel der vrouwen schommelt gemiddeld tussen 0% en 4,1%. De reden waarom er weinig of geen vrouwelijke arbeidskrachten werkzaam zijn in de metaalindustrie ligt nogal voor de hand : de werkzaamheden in de metaalondernemingen vergen een tamelijk grote krachtinspanning van de arbeiders (33). Het aanwenden van machines voor de diverse aktiviteiten in de metaalindustrie is immers nog relatief beperkt in de 19de eeuw.

b) Ook de spreiding van de arbeiders over de diverse leeftijdsgroepen vertoont geen grote verschillen naargelang de kategorie, waartoe een bepaalde onderneming behoort. De meeste arbeiders hebben een leeftijd van boven de 21 j., nl. gemiddeld 71,6% tot 82,8%. De klasse van 16 tot 21 j. vertegenwoordigt gemiddeld 11,2% tot 14,1% van de arbeiders en dit betekent dat die klasse gemiddeld ongeveer 1/5de tot 1/7de is van de groep boven de 21 j. De allerkleinste groep is die van 12 tot 16 j. met gemiddeld 5,7% tot 7,4% der arbeiders. In kategorie 1 ligt dit gemiddeld percentage

(33) *C.d.T.*, I, 1-2, 19, p. 5.

hoger (14,1%), maar dit kan toevallig zijn, daar de tabel gebaseerd is op de gegevens van slechts twee ondernemingen, die volledig vergelijkbaare informatie verstrekken. De allerjongste groep is gemiddeld ongeveer de helft van de groep van 16 tot 21 j.

c) Binnen de geslachtsgroep van de vrouwen is er een gering verschil tussen het aandeel van de verschillende leeftijdsgroepen. Wel daalt het percent in de groep van boven de 21 j. aanzienlijk en dit omdat een groot deel van de vrouwen na hun huwelijk niet meer naar de fabriek trekken. Bij de mannen zijn de verhoudingen tussen de leeftijdsgroepen ongeveer analoog met de verhoudingen tussen de leeftijdsgroepen van vrouwen en mannen te samen. Dit is te wijten aan het vrij geringe aandeel van de vrouwen in de verschillende groepen, zodat de struktuur van de arbeidersgroep in het algemeen bepaald wordt door de struktuur van de mannelijke arbeidersgroep. Het feit dat er weinig jonge werkkrachten in de metaalindustrie zijn ingeschakeld is essentieel toe te schrijven aan het al te vermoeiend karakter van de werkzaamheden in die industriesektor (34).

De kolenindustrie

In de sektor kolenindustrie (35) zijn we ingelicht over de getalsterkte in 16 ondernemingen via de patroons (36). Kategorie 1, ondernemingen met minder dan 1000 arbeiders, telt 11 eenheden en kategorie 2, exploitaties met meer dan 1000 arbeiders, omvat 5 eenheden. De grootte van de uitbatingen, uitgedrukt in het totaal aantal tewerkgestelde arbeiders, varieert sterk : naast mini-ondernemingen met 41 arbeiders zijn er de reuze-ondernemingen met 4352 arbeidskrachten. De ondernemingen zijn gelegen in de provincies Luik, Namen en Henegouwen.

Bij de bestudering van de spreiding van de arbeiders over de leeftijds- en geslachtsgroepen beschikken wij over inlichtingen die afkomstig zijn enerzijds van de patroons en anderzijds van de

(34) Zie lager : rubriek over de specifieke werkzaamheden van de vrouwen en kinderen.
(35) L.D., pp. 22-38.
(36) Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 27, 29-33, 35-39, 41-42, 44-45, pp. 6-9. *C.d.T.*, II, S.C, 3551-3556, p. 165; 4745, p. 214.
De termen *onderneming* en *bedrijf* gebruiken wij als synoniemen.

instanties (37). De antwoorden van de patroons vertonen een grote verscheidenheid wat betreft de geleverde informatie. Weinig tabellen zijn volledig vergelijkbaar en het heeft dan ook weinig zin om te proberen exakte gemiddelden te berekenen. Onze besluiten zullen wij essentieel formuleren op basis van de gegevens afkomstig van de instanties en meer in het bijzonder van de *Association houillère du Couchant de Mons* (bijlage 1). Deze laatste instantie verschaft immers nauwkeurige en gedetailleerde inlichtingen over 28.072 mijnarbeiders uit het bekken van Bergen. De gemiddelde percentages en verhoudingen in onderhavige rubriek zijn in grote mate afgerond, juist omwille van het disparate karakter van de informatie. Wanneer wij de gegevens die betrekking hebben op de twee kategorieën van kolenmijnexploitaties met elkaar vergelijken, dan stellen wij geen grote verschillen vast. De gekonstateerde verschillen zijn doorgaans alleenstaande gevallen of zijn te verklaren door het opnemen van andere leeftijdsgroepen in de tabellen. De streekverschillen komen vooral voor op het gebied van de verhouding tussen het aantal vrouwen en het aantal mannen die werkzaam zijn in een onderneming (zie lager). De resultaten kunnen we als volgt samenvatten :

a) Wat betreft de spreiding van de mijnarbeiders over de leeftijdsgroepen omvat de groep van boven de 21 j. gemiddeld 67% van het totaal aantal tewerkgestelde arbeiders, terwijl de groep van 16 tot 21 j. 20% vertegenwoordigt. Beide groepen verhouden zich gemiddeld tot elkaar als ± 3,5 tot 1. Het aandeel van de klasse van 12 tot 16 j. bedraagt gemiddeld 12% en in vergelijking met de klasse van 16 tot 21 j. is dit een gemiddelde verhouding van ± 1 tot 1,5. De kinderen van 9 tot 12 j. komen in de meeste gevallen niet voor en wanneer dit toch het geval is vormen zij een uiterst kleine groep. Voor wat de vrouwen aangaat, is er een opvallende daling, zowel onder- als bovengronds, voor de kategorie boven de 21 j. en dit is te wijten aan het feit dat gehuwde vrouwen doorgaans thuisblijven.

b) In de verhouding mannen-vrouwen stellen wij een duidelijk verschil vast tussen de provincies Henegouwen en de overige provincies. In de provincie Henegouwen bedraagt het gemiddeld aandeel van de ondergrondse mannelijke arbeiders 69% en het gemiddeld aandeel van de vrouwelijke arbeiders 7%. Beide groepen

(37) Instanties : *C.d.T.*, I, 1-2, 4, p. 2. *C.d.T.*, IV, XII, XV.
In onze studie omvatten de *instanties* instellingen (bv. werkrechtersraden), vooraanstaande personaliteiten (gouverneurs, burgemeesters), pastoors, dokters, ingenieurs, produktieleiders, e.a.

verhouden zich gemiddeld tot elkaar als ± 10 tot 1. Bovengronds zijn gemiddeld 20% van het totaal aantal arbeiders mannen en gemiddeld 4% zijn vrouwen, wat een gemiddelde verhouding oplevert van ± 5 tot 1. In de provincie Luik en de overige provincies bedraagt het gemiddeld aandeel van de mannen die ondergronds werken 79%. Doorgaans zijn er geen of althans weinig vrouwen betrokken bij de ondergrondse werkzaamheden en het gemiddeld aandeel van de vrouwen vertegenwoordigt 1% van het totaal aantal arbeiders. Ondergronds bedraagt de gemiddelde verhouding tussen de mannen en de vrouwen 79 tot 1. Bovengronds vertegenwoordigen de mannen gemiddeld 15% en de vrouwen gemiddeld 5% der arbeiders. Beide groepen verhouden zich gemiddeld tot elkaar als 3 tot 1. Uit het bovenstaande blijkt dat er in de provincie Henegouwen meer vrouwen werkzaam zijn (ondergronds en bovengronds) in de kolenmijnondernemingen dan dit het geval is in de exploitaties in de overige provincies. Merkwaardig is ook dat in Henegouwen meer vrouwen ondergronds dan bovengronds werken, terwijl in de andere provincies dit juist het omgekeerde is.

c) Afgezien van de geslachtsverschillen zijn er gemiddeld 75% der arbeiders in de ondergrond werkzaam, terwijl gemiddeld 25% betrokken zijn bij de bovengrondse aktiviteiten. Beide groepen verhouden zich dan gemiddeld ook tot elkaar als 3 tot 1.

De textielindustrie (38)

De grootte van de 24 textielfabrieken, waarover wij geïnformeerd zijn via de patroons, varieert van 10-15 arbeiders tot 2400 arbeiders. Ingedeeld in kategorieën zijn er 15 ondernemingen met minder dan 500 arbeiders en 9 tellen meer dan 500 arbeidskrachten. De twee grote textielcentra van België zijn de arrondissementen Verviers en Gent. Daarenboven vormen de grootste concentraties zich in de hoofdstad van het arrondissement, respektievelijk de stad Verviers en de stad Gent. In Gent zijn er hoofdzakelijk fabrieken met meer dan 500 arbeiders (kategorie 1), terwijl in Verviers de fabrieken met minder dan 500 arbeiders

(38) L.D., pp. 39-55.
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 46-62, pp. 9-11. *C.d.T.*, II, S.B, 280, p. 8; 1015-1016, p. 36; 1916, p. 72; 2719, p. 113/S.C, 843-845, p. 61; 1186, p. 77; 1278-1280, p. 80; 6031-6032, p. 261.
Instanties : *C.d.T.*, II, S.B, 1695, p. 66. *C.d.T.*, IV, CIII.
Arbeiders : *C.d.T.*, I, 1-2, 101, p. 15. *C.d.T.*, II, S.D, 882, p. 53.

(kategorie 2) overwegend zijn. Nu gaan wij na of er essentiële verschillen bestaan in de struktuur van de arbeidersgroep, tussen de twee kategorieën van ondernemingen. Met dit doel voor ogen plaatsen wij de gemiddelde percentages in twee algemeen vergelijkbare tabellen (6 en 7), die gebaseerd zijn op alle verkregen informatie zowel van de patroons (in hoofdzaak) als van de instanties en arbeiders. De gemiddelde procenten, alsook de gemiddelde verhoudingen zijn zeer approximatief, daar de geleverde inlichtingen zeer uiteenlopend zijn en voor een groot deel slechts gedeeltelijk onderling vergelijkbaar zijn.

TABEL 6 **Kategorie 1**

Leeftijdsgroepen	Mannen %	Vrouwen %	Totaal %
Van 12 tot 16 j.	6	7	13
Van 16 tot 21 j.	8	13	21
Boven 21 j.	38	28	66
Totaal	52	48	100

Bij tabel 6 kunnen we de volgende kommentaar formuleren :

a) Met betrekking tot de spreiding van de arbeiders over de verschillende leeftijdsgroepen verhoudt zich gemiddeld de groep van boven de 21 j., met gemiddeld 66%, tot de groep van 16 tot 21 j., met gemiddeld 21% der arbeiders, als ± 3 tot 1. De groep van 16 tot 21 j. omvat gemiddeld 21% der arbeiders, terwijl de klasse van 12 tot 16 j. gemiddeld 13% der arbeiders vertegenwoordigt. Beide groepen verhouden zich gemiddeld tot elkaar als ± 1,5 tot 1. De allerjongste groep van 9 tot 12 j. komt slechts voor in enkele ondernemingen met een aandeel van 1,5% tot 7,1% van het totaal aantal arbeiders. Daar in de meeste textielfabrieken die leeftijdsgroep niet aanwezig is, ligt dit percentage met betrekking tot alle ondernemingen van kategorie 1 uiterst laag en is praktisch te verwaarlozen.

b) Wat betreft de verhouding mannen-vrouwen, is het aantal tewerkgestelde vrouwen gemiddeld ongeveer even groot als het aantal mannen, die werkzaam zijn in de textielfabrieken. De verklaring hiervan moeten we zoeken in het feit dat de textielindustrie relatief lichter werk verschaft aan de vrouwen, in tegenstelling met bv. de metaalindustrie waar hoofdzakelijk mannelijke arbeidskrachten vereist zijn (zie lager). Opvallend is dat meer vrouwen vallen onder de groep van 12 tot 21 j., nl. 20%, dan

mannen onder de analoge groep, met name 14%. Het is immers zo dat heel wat vrouwen op een jonge leeftijd, gezien de aard van de werkzaamheden. kunnen werken in de textielindustrie en dit tegen een goedkoper loon dan de mannen (39). Tevens konstateren wij dat bij de vrouwen de leeftijdsgroep van 12 tot 21 j. gemiddeld 20% der arbeiders omvat, terwijl het aandeel van de groep van boven de 21 j. gemiddeld 28% bedraagt. Bij de mannen bedraagt het gemiddeld aandeel van de groep van 12 tot 21 j. 14% en dit van de groep van boven de 21 j. 38%. Bijgevolg stijgt het gemiddeld aandeel van de klasse van boven de 21 j. ten opzichte van de groep van 12 tot 21 j. veel sneller bij de mannen dan bij de vrouwen. Dit verschil is opnieuw te verklaren door de neiging van gehuwde vrouwen thuis te blijven, vooral wanneer er kinderen zijn.

TABEL 7 Kategorie 2

Leeftijdsgroepen	Mannen %	Vrouwen %	Totaal %
Van 12 tot 16 j.	6	8	14
Van 12 tot 16 j.	9	9	18
Boven 21 j.	37	31	68
Totaal	52	48	100

Na een oppervlakkige vergelijking van tabel 7 met tabel 6, mogen we besluiten dat er geen fundamentele verschillen bestaan tussen de ondernemingen van kategorie 1 en die van kategorie 2. De detailverschillen zijn voor een groot deel verklaarbaar door het feit dat in kategorie 1 een aantal fabrieken voorkomen met een klein aantal arbeiders, zodat een kleine verschuiving van enkele eenheden een relatief grote percentsgewijze verschuiving veroorzaakt.

(39) Dat de lonen van de vrouwen inderdaad lager zijn dan die van de mannen zie *C.d.T.*, I, 1-2, 1528-1643, pp. 234-251.

Kleine industrieën

De gegevens over de kleine industrieën (40) zijn bijzonder onvolledig en sterk uiteenlopend. Het is dan ook een onbegonnen werk om een soort statistisch overzicht te geven van de struktuur van de arbeidersgroep in de ondernemingen. Merkwaardige vaststellingen zullen we vermelden in de slotbeschouwingen hieronder.

Slotbeschouwingen (41)

Vooraleer enkele trends aan te duiden, wijzen we de lezer er nogmaals op dat het allergrootste deel van de inlichtingen afkomstig zijn op de eerste plaats van de patroons en op de tweede plaats van de instanties. De arbeiders verschaffen ons enkele summiere gegevens en dit is ook niet te verwonderen, daar vooral de patroons het best geïnformeerd zijn over de struktuur van de arbeidersgroep in hun onderneming.

Wanneer wij de grootte van de ondernemingen met elkaar vergelijken, naargelang de industrie waartoe zij behoren, dan konstateren wij dat meestal de grootste ondernemingen voorkomen in de kolenindustrie. Het is immers zo dat op een totaal van 16 exploitaties er 5 zijn die meer dan 1000 arbeiders tellen. Daarop volgt de textielindustrie met 4 ondernemingen van meer dan 1000 arbeidskrachten op een totaal van 24 fabrieken. In de metaalindustrie zijn er op een totaal van 32 ondernemingen 2 fabrieken met meer dan 1000 arbeiders. In alle andere sektoren van de industrie tellen de

(40) L.D., pp. 55-68.
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 63-65, 67-85, 87-95, 99-100, pp. 11-15. *C.d.T.*, II, S.A, 415, p. 25; 416-418, p. 25/S.B, 2468, p. 95/S.b, 498, p. 19; 970, p. 49; 1108, p. 71; 1282, p. 78; 1301, p. 80; 1381, p. 84; 1402, p. 85; 1697-1698, p. 125/S.C, 233-235, p. 18; 312, p. 21; 327, p. 22; 352, p. 24; 353, p. 25; 366, p. 37; 835, p. 60; 1094, p. 75; 3349, p. 150, 3572, p. 165; 3918-3920, p. 188; 4065, p. 193; 4205, p. 200; 4679-4681, p. 211; 4835, p. 217; 5127-5129, p. 230; 5185, p. 235; 5352, p. 240, 5644, p. 246; 5675, p. 247; 5808, p. 249; 5903-5904, p. 253/S.D, 1609, p. 117; 2729, p. 205; 2735, p. 207; 2672-2678, p. 191.
Instanties : *C.d.T.*, I, 1-2, 1, p. 1; 96-97, pp. 14-15. *C.d.T.*, II, S.A, 727-728, p. 47; 1435-1436, p. 90/S.C, 352, p. 24; 3683, p. 176; 5306, p. 138. *C.d.T.*, IV, LXXIII; LXXXII.
Arbeiders : *C.d.T.*, I, 1-2, 98, 104, p. 15. *C.d.T.*, II, S.C, 754, p. 58/S.D, 973-984, p. 57.
Tot de kleine industrieën behoren o.a. de glas-, keramiek-, leder-, meubel-, tabak- en papierindustrie, verder de groeven, het bouw- en drukkersbedrijf, wapenfabrieken, enz.
(41) L.D., pp. 69-76.

bedrijven nooit meer dan 1000 arbeiders. De allergrootste onderneming is ongetwijfeld de *Société John Cockerill*, die 2060 arbeiders tewerk stelt in de kolenindustrie en 10.012 arbeiders in de metaalindustrie. Te samen telt die reusachtige onderneming 12.072 arbeidskrachten (42). De tweede grootste onderneming die wij aantreffen is een kolenmijnexploitatie met 4352 arbeiders (43). De zware industrie, nl. de metaal- en kolenindustrie, is bij uitstek in de provincies Luik en Henegouwen gelegen. De arrondissementen Verviers en Gent zijn de twee grootste textielcentra van België. Wat betreft de regionale spreiding van de kleine industrieën, kunnen wij moeilijk krachtlijnen vaststellen bij gebrek aan voldoende informatie.

De aanwezigheid van vrouwelijke arbeidskrachten in de ondernemingen wordt bepaald door :

a) *Het loonniveau.* Doorgaans worden de vrouwen minder betaald dan de mannen (44), zodat de patroons er alle belang bij hebben om zoveel mogelijk vrouwen tewerk te stellen. Hoeveel vrouwen er precies ingeschakeld kunnen worden, hangt af van de aard van de werkzaamheden.

b) *De aard van de werkzaamheden.* Rond 1886 is de mechanisatie in de industrie slechts in een beperkte mate doorgevoerd, zodat de fysieke kracht van de arbeiders nog een grote rol speelt. Daardoor kunnen de vrouwen doorgaans alleen sommige taken vervullen in die industrieën, waar er minder fysieke kracht vereist wordt. Waaruit de specifieke werkzaamheden van de vrouwen bestaan, behandelen we in een volgend kapittel. In de metaalindustrie, waar de meeste aktiviteiten een vrij grote spierkracht vereisen, zijn slechts gemiddeld 0% tot 4,1% van het totaal aantal arbeiders vrouwen. In de groeven, de leerlooierijen en het bouwbedrijf zijn helemaal geen vrouwen werkzaam en dit om dezelfde reden (45). Het aandeel van de vrouwen in het totaal aantal mijnarbeiders van de mijnexploitaties in de provincies Luik en Namen bedraagt 6%. Dit aandeel van 6% bestaat uit 1% ondergrondse arbeidsters en 5% bovengrondse arbeidsters (46). Het is immers zo dat de bovengrondse aktiviteiten fysisch veel minder vermoeiend zijn dan de ondergrondse werkzaamheden. In de provincie Henegouwen komt juist het tegenovergesteld verschijnsel voor : daar werken meer vrouwen ondergronds dan bovengronds. Straks zullen wij dit

(42) *C.d.T.*, I, 1-2, 5, p. 3; 27, p. 6.
(43) *C.d.T.*, I, 1-2, 38, p. 8.
(44) Zie nota 39.
(45) L.D., pp. 59-61; pp. 62-63.
(46) Zie rubriek kolenindustrie.

probleem proberen te verklaren. In bepaalde industrieën zijn er veel meer vrouwelijke arbeidskrachten: in de glasindustrie vertegenwoordigen ze gemiddeld 16,5% van het totaal aantal arbeiders (47) en in de papierindustrie varieert hun aandeel van 25 tot 50% der arbeiders (48). In de textielindustrie zijn er gemiddeld nagenoeg evenveel vrouwen als mannen bedrijvig en dit omdat de vrouwen veel lichte werkjes verrichten, wat nog in de hand gewerkt wordt door de hoge graad van mechanisatie in de textielfabrieken. Zo gebeurt het dat vrouwen in bepaalde bedrijven de mannen vervangen bij het mechanisch weven (49). In sommige ondernemingen werken uitsluitend vrouwen, zoals dit het geval is in de korsetfabrieken (50).

c) *De druk van de arbeiders.* In de provincie Henegouwen (51) zijn gemiddeld 11% der mijnarbeiders vrouwelijke arbeidskrachten, terwijl in de overige provincies dit aandeel van de vrouwen slechts gemiddeld 6% bedraagt. Volgens de *Union des Charbonnages, Mines et Usines métallurgiques de Liège*, hebben de Luikse patroons zelf het initiatief genomen om het aantal vrouwelijke arbeidskrachten in de kolenmijnondernemingen te verminderen (52). Dit zal echter wel grotendeels gebeurd zijn onder impuls van de arbeiders, want het is uiterst onwaarschijnlijk dat de patroons uit eigen beweging een maatregel zouden treffen in hun eigen nadeel. Opvallend is het ook dat in de provincie Henegouwen gemiddeld 7% van het totaal aantal mijnarbeiders vrouwen zijn, die ondergrondse aktiviteiten verrichten, terwijl slechts gemiddeld 4% der arbeiders vrouwen zijn, die met bovengrondse aktiviteiten belast zijn. Normaal zou men verwachten dat de percentages juist omgekeerd zouden liggen, zoals dit het geval is in de andere provincies (nl. Luik en Namen). Het is echter zo dat vroeger ook in de provincie Luik meer ondergrondse vrouwelijke arbeidskrachten waren dan bovengrondse (53). Hoofdzakelijk wellicht onder impuls van de arbeiders hebben de patroons, uit de provincies Luik en waarschijnlijk ook Namen, minder en minder vrouwen tot de ondergrond toegelaten. Het aantal ondergrondse vrouwelijke arbeidskrachten wordt het eerste beperkt, juist omdat de ondergrondse werkzaamheden veel zwaarder zijn dan de

(47) L.D., pp. 55-57.
(48) L.D., p. 64.
(49) *C.d.T.*, I, 1-2, 429, 434, 436-437, 440, pp. 53-54.
(50) *C.d.T.*, I, 1-2, 74, p. 12. *C.d.T.*, II, S.b, 1301, p. 80; 1402, p. 85.
(51) Over de toestand in de provincie Henegouwen zie rubriek kolenindustrie.
(52) *C.d.T.*, IV, VIII.
(53) *C.d.T.*, I, 1-2, 133-145, pp. 20-21.

bovengrondse aktiviteiten.

d) *De arbeidsgewoonten.* Bepaalde regionale verschillen in de verhouding tussen het aantal tewerkgestelde mannen en vrouwen binnen eenzelfde industrie zijn verklaarbaar door verschillen in de arbeidsgewoonten, naargelang de streek. Zo konstateren wij dat in de Kempische keramiekindustrie geen vrouwen werken, terwijl in de andere streken 34,3% tot 50% van de arbeiders in de keramiekfabrieken vrouwelijke arbeidskrachten zijn (54). Uit de verstrekte informatie in de enquête mogen wij afleiden dat in de Kempen nooit vrouwen gewerkt hebben in de keramiekfabrieken, terwijl in andere regionen dit wel de gewoonte is (55).

e) *Kulturele determinanten.* In de Westerse kultuur is het gezin als sociale patroon in de 19de eeuw van primordiale betekenis (56). De opvoeding van de kinderen geschiedt grotendeels in gezinsverband en daarbij speelt de moeder een essentiële rol. Dit socio-kultureel fenomeen oefent uiteraard een belangrijke invloed uit op de arbeidsorganisatie. De sociale eis dat de gehuwde vrouw zorgt voor het huishouden en de opvoeding van de kinderen doet het aandeel van de leeftijdsgroep van boven de 21 j. bij de arbeidsters in de fabrieken sterk dalen. Zo zien wij dat in de metaal- en kolenindustrie, waar er reeds weinig vrouwen werkzaam zijn, de groep arbeidsters van boven de 21 j. uiterst miniem wordt. In de textielindustrie daarentegen bedraagt het gemiddeld aandeel van de vrouwen boven de 21 j. nog 28% tot 31% van het totaal aantal arbeiders. Dit aandeel is groter dan het aandeel van de vrouwelijke leeftijdsgroep van 12 tot 21 j. dat gemiddeld 17% tot 20% bedraagt. Het is echter zo dat de mannelijke groep van 12 tot 21 j. gemiddeld 14% tot 15% omvat, terwijl de mannen van boven de 21 j. gemiddeld 37% tot 38% der arbeiders vertegenwoordigen. De groep van boven de 21 j. in vergelijking met de groep van 12 tot 21 j. stijgt bijgevolg in veel grotere mate bij de mannen dan bij de vrouwen en dit omdat de gehuwde vrouwen doorgaans de neiging hebben om thuis te blijven, vooral wanneer ze reeds enkele kinderen hebben. Wat betreft de kleine industrieën hebben wij alleen enkele representatieve inlichtingen over de korsettenfabrieken. Ook hier daalt het aandeel van de groep van boven de

(54) L.D., pp. 57-59.
(55) *C.d.T.*, I, 1-2, 71, p. 13; 164-165, p. 23.

21 j. ten opzichte van de jongere leeftijdsgroepen. In de korsettenfabrieken werken, zoals hoger gezegd, alleen vrouwen en de groep van boven de 21 j., die normaliter de omvangrijkste groep zou moeten zijn, omvat slechts 41,5% tot 38,4% van het totaal aantal arbeidsters (56).

Uit de inlichtingen, waarover we beschikken, blijkt dat in de meeste ondernemingen nagenoeg geen kinderen (jongens en meisjes) onder de 12 j. werkzaam zijn. In de gegevens die betrekking hebben op de metaalindustrie is er nergens sprake van jongens of meisjes onder de 12 j., terwijl dit ook doorgaans het geval is voor de kolenindustrie. Uitzonderlijk stellen de patroons in de kolenmijnexploitaties kinderen onder de 12 j. tewerk en die kinderen vertegenwoordigen dan maximaal 2,7% van het totaal aantal arbeiders. Eveneens in de textielfabrieken komen die heel jonge arbeidskrachten zelden voor en wanneer dit toch het geval is bedraagt hun aandeel van 1,5 tot 7,1% van het totaal aantal tewerkgestelde arbeiders. Over de kleine industrieën zijn wij niet zo goed geïnformeerd. In sommige sektoren van de industrie, zoals in de glasindustrie, is de omvang van de groep kinderen onder de 12 j. uiterst gering (57), terwijl in andere takken van de industrie, zoals de keramiekindustrie, die groep soms maximaal 28,5% der arbeiders vertegenwoordigt (58). Wij moeten echter dadelijk de aandacht van de lezer erop vestigen dat dit geschetste beeld eenzijdig gekleurd is, daar de patroons meestal aan het woord zijn. Wanneer wij beschikken over meer inlichtingen van de kant van de arbeiders en de instanties, dan blijkt dat er heel wat meer kinderen onder de 12 j. werken in de ondernemingen dan de patroons beweren (zie lager).

Het gemiddeld aandeel van de arbeiders van 12 tot 16 j. met betrekking tot het totaal aantal arbeiders in de metaal-, kolen- en textielindustrie duiden wij schematisch als volgt aan :

TABEL 8

metaalindustrie	5,7% tot 7,4%
kolenindustrie	12%
textielindustrie	13 % tot 14 %

Tabel 9 geeft een schematisch beeld van het gemiddeld aandeel van de arbeiders van 16 tot 21 j. met betrekking tot het totaal aantal arbeiders.

(56) J. VAN USSEL, *Geschiedenis van het seksuele probleem*, Meppel, 1968, pp. 308-309.
(57) L.D., pp. 65-66.
(58) L.D., pp. 55-57.

TABEL 9

metaalindustrie	11,2% tot 14,1%
kolenindustrie	20 %
textielindustrie	18 % tot 21 %

Een eerste opvallend kenmerk is dat het gemiddeld aandeel van de groep van 12 tot 16 j. en van de groep van 16 tot 21 j. in de metaalindustrie het kleinst zijn, in vergelijking met de analoge groepen in de kolen- en textielindustrie. Dit hangt grotendeels samen met de grotere fysische inspanningen die van de metaalarbeiders vereist worden. Het gemiddeld aandeel van de leeftijdsgroep van 12 tot 16 j. is grosso modo hetzelfde in de kolenindustrie als in de textielindustrie, wat eveneens het geval is voor de leeftijdsgroep van 16 tot 21 j. In de textielindustrie vereisen de werkzaamheden geen zulke grote krachtinspanningen als in de metaalindustrie, zodat er meer jonge elementen tewerkgesteld kunnen worden (zie lager). De bovengrondse aktiviteiten in de kolenmijnondernemingen zijn niet zo zwaar, maar dit is echter niet het geval met de ondergrondse werkzaamheden (zie lager). Nu is het juist zo dat het allergrootste deel van de arbeidskrachten van 12 tot 21 j. meestal in de ondergrond werkzaam is (59), zodat wij daaruit mogen besluiten dat de jongeren in de kolenindustrie het bijzonder lastig hebben. De leeftijdsgroep van 12 tot 21 j. vertegenwoordigt in de metaalindustrie bijna gemiddeld 1/5de van het totaal aantal arbeiders en in de kolen- en textielindustrie is dit gemiddeld ongeveer 1/3de (60). Waarom er nu precies zoveel jonge arbeidskrachten in het produktieproces zijn ingeschakeld is essentieel te wijten aan twee motieven. Op de eerste plaats hebben de patroons er alle belang bij om zoveel mogelijk jonge arbeidskrachten tewerk te stellen in hun onderneming, omdat zij lagere lonen moeten uitbetalen aan jongere arbeiders dan aan oudere werkkrachten (61). Op de tweede plaats halen de arbeidersgezinnen heel wat voordeel uit de tewerkstelling van hun kinderen. Meestal kan een arbeidersgezin alleen een zekere bestaanszekerheid bereiken, indien een of meerdere kinderen van jongs af geld verdienen (zie lager). Gezien rond 1886 een grote ekonomische krisis heerst, worden beide bovenvermelde beweegredenen nog geaktiveerd. De patroons moeten de produktiekosten zo laag mogelijk houden en dus zo weinig mogelijk hoge lonen uitbetalen, terwijl de ouders hun kinderen zo vroeg mogelijk naar de fabriek sturen om toch enigszins

(59) L.D., pp. 57-59.
(60) L.D., pp. 24-25; p. 29; p. 33 en Bijlage 1.
(61) *C.d.T.*, I, 1-2, 1528-1643, pp. 234-251.

het geringe gezinsinkomen wat te verhogen.

De struktuur van de leeftijdsgroepen in de kleine industrieën is uiterst onduidelijk bij gebrek aan voldoende informatie. In sommige industriële sektoren komen er zeer veel jonge arbeidskrachten voor, zoals in de glasindustrie (62) en de keramiekindustrie (63), waar gemiddeld ongeveer 1/3de van de arbeiders nog geen 16 j. zijn of zoals in het drukkersbedrijf, waar gemiddeld de helft van de arbeiders onder de 21 j. is (64). In andere takken van de industrie, zoals in de wapenfabrieken (65) en in de groeven (66), zijn daarentegen soms 70 of 80% van de arbeiders en zelfs meer boven de 21 j. Deze variaties hangen waarschijnlijk nauw samen met de aard van de werkzaamheden in de respektievelijke industrieën.

2.1.2. De toelatingsvoorwaarden opgelegd aan jonge arbeiderskrachten (67)

Het allergrootste deel van de inlichtingen over de toelatingsvoorwaarden van de kinderen tot de industriële

(62) L.D., pp. 55-57.
(63) L.D., pp. 57-59.
(64) L.D., p. 65.
(65) L.D., p. 66.
(66) L.D., pp. 59-61.
(67) L.D., pp. 77-99.
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 39, p. 8; 44, p. 9; 58, p. 11; 310-311, 314, 316-337, 339-344, 346-351, 353-365, 368-371, 374, 376-377, 379-382, pp. 42-47; 496, p. 61. *C.d.T.*, II, S.A, 641, p. 41; 966, p. 58; 1293, p. 75/S.B, 80, p. 3; 988, p. 35; 1018, p. 36; 1149, p. 40; 1422, p. 54; 1478, p. 55; 1500, p. 58; 1621, p. 62; 1649, p. 65; 1681, p. 65; 1707, p. 66; 1855, p. 71; 2045, p. 78; 2078, p. 80; 2472, p. 95; 2700, p. 111; 2734, p. 113/S.b, 1272, p. 78; 1279, p. 78; 1583, p. 96; 1803, p. 135; 2020, p. 142/S.C, 236, p. 18; 286, p. 20; 327, p. 22; 366, p. 37; 850, p. 61; 1096, p. 75; 1239, p. 78; 1281-1283, p. 80; 2995, p. 140; 3165-3167, p. 144; 3556, p. 165; 4569, p. 209; 4681, p. 211; 4712, p. 212; 4779, p. 216; 5026, p. 227; 5648, p. 246; 5810, p. 219; 6031-6036, p. 261/S.D, 1047, p. 61; 1109, p. 63; 1176, p. 87/S.E, 725, p. 46; 1282, p. 82. *C.d.T.*, IV, XXX.
Instanties : *C.d.T.*, I, 1-2, 307-309, 312-315, pp. 41-42. *C.d.T.*, II, S.A, 408, p. 23; 232, p. 12; 733-734, p. 47; 1062, p. 64; 1190, p. 70; 1434, p. 90/S.B, 105, p. 4; 1112, p. 39; 1827, p. 70; 1965, p. 66; 2286, p. 86; 2315, p. 87; 2316, p. 87; 2686, p. 110/S.b, 1148, pp. 63-64; 1436, p. 87; 1896, p. 137/S.C, 521, p. 46; 2604, p. 130; 3458, p. 159/S.E, 130, p. 9; 247, p. 17; 1691, p. 127. *C.d.T.*, IV, LXXXII; CIII.
Arbeiders : *C.d.T.*, I, 1-2, 383-390, p. 47. *C.d.T.*, II, S.A, 496, p. 29; 882, p. 52/S.B, 479, p. 15; 480, p. 15; 485, p. 15; 706, p. 28; 804, p. 31; 1276, p. 44; 1337, p. 50; 1477, p. 55; 2203, p. 24; 2631, p. 105, 2847, p. 122/S.b, 47, p. 3; 74, p. 4; 145, p. 8; 174, p. 10; 610, p. 31/S.C, 9, p. 2; 171, p. 15; 172, p. 15;

ondernemingen is afkomstig van de patroons. Daaruit bleek dat het leeftijdsminimum het toelatingskriterium bij uitstek is. Meestal werven de patroons de jonge arbeidskrachten aan vanaf 11-12 j., leeftijd waarop de kinderen doorgaans hun eerste kommunie doen. Van een onderscheid tussen jongens en meisjes is er over het algemeen geen sprake, alhoewel het soms gebeurt dat de meisjes 2 of 3 jaar ouder moeten zijn dan de jongens vooraleer in aanmerking te komen voor een aanwerving. Er zijn wel enige variaties vast te stellen naargelang de vereiste fysische inspanningen. Zo konstateren wij dat in de metaalindustrie, waar de werkzaamheden nogal veel spierkracht vergen, de kinderen doorgaans vanaf 12, 13, 14 j. aanvaard worden, terwijl in de textielindustrie met fysisch lichtere werkzaamheden de minimumleeftijd wat lager ligt en varieert tussen 11 en 12 j. Een analoog beeld krijgen wij in de kolenindustrie : de kinderen, zowel jongens als meisjes, worden vanaf 12 j. aangeworven voor de lichtere bovengrondse aktiviteiten, terwijl het leeftijdsminimum voor de zwaardere ondergrondse werkzaamheden vastgesteld is op 12 j. voor de jongens en op 14 j. voor de meisjes, die toch doorgaans minder spierkracht kunnen ontwikkelen dan de jongens (68).

Wanneer wij tegenover de bovenvermelde getuigenissen van de patroons de uitspraken van de arbeiders en instanties plaatsen, dan horen wij niet zelden een ander geluid. Een mijnarbeider verklaart dat de patroons kinderen, zowel jongens als meisjes, in de putten laten afdalen op gelijk welke leeftijd (69). E. Anseele, als afgevaardigde van *Vooruit*, wijst erop dat wel in sommige fabrieken van Gent de patroons de kinderen slechts vanaf 12 j. aanwerven, maar in de meeste fabrieken (70) is dit onder de 12 j. (71). Een arbeider, werkzaam in een lucifersfabriek, vermeldt dat kinderen van 5, 6, 7 j. in die fabriek bedrijvig zijn (72). Dit wordt bevestigd door de patroon van die onderneming, maar hij voegt eraan toe dat dit geschiedt op aandringen van de ouders (73). Ook een patroon van een keramiekindustrie geeft toe dat hij moet werken met kinderen

1602, p. 88; 2217, p. 115; 2962, p. 140; 3317, p. 147; 4036, p. 192; 4375-4376, p. 204, 4401, p. 205; 4922, p. 219/S.D, 130-131, p. 9; 264, p. 19; 513, p. 33; 540, p. 35; 558, p. 36; 779, p. 48; 956, p. 56; 1045, p. 61; 1517, p. 111; 1638, p. 120; 1735, p. 124/S.E, 78, p. 4; 79, p. 4, 1281, p. 82. *C.d.T.*, IV, LXVIII.

(68) Voor de werkzaamheden van vrouwen en kinderen zie lager.

(69) *C.d.T.*, I, 1-2, 386, p. 47.

(70) Het gaar hier hoofdzakelijk om textielfabrieken, daar wij reeds hebben aangetoond dat Gent een van de grootste Belgische textielcentra is.

(71) *C.d.T.*, II, S.B, 479, p. 15.

(72) *C.d.T.*, II, S.B, 1477, p. 55.

(73) *C.d.T.*, II, S.B, 1478, p. 55.

van 9 tot 12 j. omdat de konkurrenten dit ook doen (74). Volgens gravin de Stainlein-Saalenstein worden in de provincie Luik kinderen aangeworven van het ogenblik af dat zij de belangen van de industriëlen kunnen dienen, dus op gelijk welke leeftijd (75).

Aan de grondslag van de aanwezigheid van heel jonge arbeidskrachten in de ondernemingen ligt grotendeels het mechanisme, dat we reeds in de voorgaande rubriek geschetst hebben. Met name het verlangen van de patroons zo goedkoop mogelijke werkkrachten aan te wenden en het verlangen van de ouders om hun kinderen zo vlug mogelijk te laten werken om het gezinsinkomen wat te verhogen. Beide komplementaire krachten worden daarenboven nog gestimuleerd door de ekonomische krisis rond 1886. In dit verband vermeldt een arbeider dat sommige ouders opzettelijk een valse leeftijd aan de patroons opgeven, omdat hun kind toch maar zou aangeworven worden (76).

Naast het leeftijdsminimum, eisen sommige patroons dat de kinderen fysisch voldoende ontwikkeld zijn. Deze eis komt nagenoeg overeen met het kriterium van de minimumleeftijd, daar de fysieke ontwikkeling van een kind doorgaans evenredig is met zijn leeftijd. Het gebeurt ook dat de kinderen, indien ze voor een aanwerving in aanmerking willen komen, voldoende intellektuele kapaciteiten moeten bezitten of van een goed moreel gedrag zijn. Een andere toelatingseis is dat een van de leden van het gezin, waartoe het kind behoort, in de onderneming reeds werkt, opdat er een hechtere band van afhankelijkheid tot stand zou komen tussen enerzijds de patroon en anderzijds het gezin in kwestie.

2.1.3. De specifieke werkzaamheden van de vrouwen en van de kinderen

Hoofdobjectief van deze rubriek is door een descriptie van de specifieke aktiviteiten van vrouwen en kinderen te bepalen of deze werkzaamheden licht, vermoeiend of uitputtend zijn. Sommige respondenten verklaren alleen dat de vrouwen en kinderen licht werk verrichten. Dergelijke uitspraken zijn zeer subjektief en wij zullen ons oordeel proberen te baseren op meer objektieve gronden. Onder

(74) *C.d.T.*, II, S.D, 1047, p. 61.
(75) *C.d.T.*, I, 1-2, 308, p. 41.
(76) *C.d.T.*, II, S.B, 485, p. 15.

vrouwen verstaan we vrouwelijke arbeidskrachten vanaf 16 j. en onder *kinderen* meisjes en jongens onder de 16 j. (77). Bij gebrek aan voldoende gegevens kunnen wij onmogelijk een systematisch onderscheid maken tussen de werkzaamheden van de jongens en die van de meisjes.

De metaalindustrie (78)

Meestal zijn de vrouwen belast met sekundaire aktiviteiten, d.w.z. werkzaamheden die geen direkte betrekking hebben op de metaalproduktie zelf. Deze aktiviteiten zijn de volgende : a) het reinigen van de werkplaatsen, burelen, ovens, enz., b) het vervoer van ertsen met draagkorven, het laden van ertswagentjes en het voorttrekken of voortduwen ervan, c) het sorteren van de sintels. Soms zijn de vrouwen direkt betrokken bij de metaalproduktie, maar dan bedienen zij machines, bv. boormachines.

De kinderen verrichten dezelfde sekundaire werkzaamheden als de vrouwen, maar daarbij komt nog dat ze boodschappen doen en allerhande kleine werkjes uitvoeren, zoals het openen van de ovendeuren, het verslepen van ijzeren staven. Daarnaast zijn er kinderen, grotendeels jongens, die een bepaald beroep aanleren, zoals het beroep van bankwerker, gieter, draadtrekker.

De patroons (79) en instanties (80), die ons al deze inlichtingen verschaffen, zijn van mening dat de werkzaamheden opgelegd aan vrouwen en kinderen in verhouding staan met hun fysieke mogelijkheden. De enige metaalarbeider die antwoordt, meldt alleen dat de kinderen de walsers helpen (81).

(77) In de enquête zijn de begrippen *kinderen* en *vrouwen* niet duidelijk omlijnd. Deze omschrijving lijkt nochtans de meest haalbare, rekening houdend met een reeks gegevens in de enquête zelf (zie L.D., pp. XIV-XV).
(78) L.D., pp. 102-104.
(79) *C.d.T.*, I, 1-2, 397-406, 408-411, 415, pp. 49-51. *C.d.T.*, II, S.C, 3168, p. 144.
(80) *C.d.T.*, I, 1-2, 396, p. 49.
(81) *C.d.T.*, II, S.C, 2517, p. 178.

Ook hier zijn de patroons (83) en instanties (84) bijna uitsluitend aan het woord.

Ondergronds verwijderen de vrouwen gehakte kolen, laden kolenwagentjes en slepen die voort, vullen de uitgehakte kolenlagen op en bedienen de hellende vlakken. Bovengronds laden ze de kolen op de wagentjes, slepen of duwen die voort, vervoeren hout, trekken de mijnwagentjes uit de mijnlift en plaatsen die opnieuw erop, reinigen de kolen, sorteren ze, maken de sorteerroosters zuiver, reinigen de lampen, doen boodschappen. Enkele afgevaardigden van de federatie der arbeidersvereniging van het centrumbekken melden ons dat de vrouwen belast zijn met het ontladen van de kolenwagentjes bovengronds (85).

De kinderen verwijderen ondergronds de gehakte kolen, laden de kolenwagentjes, duwen of slepen de wagentjes voort, vervoeren stenen met manden, vullen de uitgehakte kolenlagen op, dragen of vervoeren het hout. Daarnaast verrichten zij allerlei kleine hulpdiensten, zoals het aanbrengen van werktuigen, het openen en sluiten van deuren, het bedienen van de rem van de hellende vlakken, het helpen mennen van de paarden, het verzorgen van de mijnlampen. Bovengronds reinigen de kinderen kolen, rapen stenen uit de kolen, smeren de wagentjes, reinigen de lampen, manoeuvreren lege wagentjes, doen boodschappen en helpen timmerlui, mecaniciens, e.a. Volgens de meeste patroons en instanties bestaan de werkzaamheden van de kinderen uit werkjes in funktie van hun kracht. Gravin de Stainlein-Saalenstein echter is van oordeel dat de bovengrondse aktiviteiten de krachten van de kinderen te boven gaan, wat a fortiori het geval is met de ondergrondse werkzaamheden (86). Ook uit 5 antwoorden van arbeiders blijkt dat de kinderen, zelfs meisjes, zware werken moeten uitvoeren, zoals het laden van de wagentjes en het voortslepen of voortduwen ervan (87).

(82) L.D., pp. 105-108.
(83) *C.d.T.*, I, 1-2, 414-426, pp. 51-53. *C.d.T.*, II, S.C, 4419-4420, p. 205.
(84) *C.d.T.*, I, 1-2, 392, pp. 48-49; 412-413, p. 51. *C.d.T.*, II, S.E, 371, p. 42.
(85) *C.d.T.*, II, S.C, 468, p. 42.
(86) *C.d.T.*, I, 1-2, 392, pp. 48-49.
(87) *C.d.T.*, II, S.E., 129-132, p. 9.

De vrouwen zijn betrokken bij een aantal voorbereidende aktiviteiten, die de eigenlijke produktie van het spinnen of het weven voorafgaan, zoals het sorteren, het wassen en drogen van de wol, het schrobbelen (89). Daarnaast zorgen de vrouwen voor de afwerking van de textielprodukten (garen en weefsels) : zij noppen (90), haspelen (91), scheren, stoppen, reinigen de weefsels, verwijderen allerhande fouten in de kleur van het weefsel of in het weefsel zelf. Daarenboven verrichten de vrouwen kleine werkzaamheden als het inpakken. Het gebeurt ook dat de vrouwen bij de eigenlijke produktie betrokken zijn en bv. als weefsters de mechanische getouwen bedienen.

Het grootste deel van de kinderen verbinden de gebroken draden en knopen de kettingsdraden. Sommigen bobijnen (92) en twijnen (93). Anderen leren weven aan de zijde van hun vader of van een oudere broer. Weer anderen, die wat ouder zijn, kunnen reeds weven. Er zijn ook kinderen die de bobijnen plaatsen op de spinmolens, werken op de klossenbank (94), appreteren (95), bleken, helpen bij de machine die de kaardedistels verwijdert (96) of die de wol slaat.

Zowel de aktiviteiten van de vrouwen als van de kinderen worden als niet te vermoeiend beoordeeld door de patroons (97) en instanties (98) die meestal aan het woord zijn. Een van de arbeiders (99) vermeldt echter dat de zogenaamde lichte aktiviteiten voor een klein kind toch vermoeiend zijn. Zo valt een kind dat de gebroken draden verbindt regelmatig overmand door de moeite in slaap op de machine (100).

(88) L.D., pp. 109-112.
(89) *Schrobbelen* = de wol grof kaarden (de wol voor de eerste maal kaarden). *Kaarden* = door middel van een blok met ijzeren punten of met een machine de vezels van de materie, die moeten gesponnen worden, evenwijdig leggen.
(90) *Noppen* = de onzuivere bestanddelen uit de weefsels halen.
(91) *Haspelen* = op een streng of kluwen winden.
(92) *Bobijnen* = garen op klossen winden.
(93) *Twijnen* = twee of meer draden van garen ineendraaien.
(94) *Klossenbank* = bank in een spinnerij waarop klossen staan. *Klos* of *spindel* = voorwerp waarop vlas- of katoendraad wordt gewonden.
(95) *Appreteren* = de weefsels zodanig opmaken dat ze er mooi uitzien.
(96) *Kaardeermachine* : zie kaarden nota 89.
(97) *C.d.T.*, I, 1-2, 428-444, pp. 53-54. *C.d.T.*, II, S.B, 1019, p. 36; 1150, p. 40/S.C, 1246, pp. 78-79; 1284, p. 80, 6038, p. 261.
(98) *C.d.T.*, I, 1-2, 427, p. 53. *C.d.T.*, II, S.B, 107, p. 4; 2457, p. 94.
(99) *C.d.T.*, II, S.B, 713, p. 28; 2195, p. 84/S.D, 2002, p. 136; 2111, p. 141. *C.d.T.*, IV, LXVIII.
(100) *C.d.T.*, II, S.D, 2111, p. 141.

Ook hier zijn we het meest ingelicht via de patroons (101) en instanties (102). Vrouwen en kinderen zijn doorgaans niet rechtstreeks betrokken bij de eigenlijke produktie. Zo reinigen de vrouwen in de glasfabrieken de lokalen en ovens, terwijl kinderen spiegels polijsten en helpen bij het strekken van het glas (103). In de keramiekindustrie vervoeren de kinderen de bakstenen met kruiwagens naar de hangers om ze er te rangschikken. Kinderen verwijderen de nerven uit de bladen van de tabak of plakken sigarendoosjes in de tabakfabrieken. Kinderen van 7-8 j. spreiden de tabaksbladen open. In het drukkersbedrijf verrichten vrouwen het plooiwerk en binden boeken. In de optiek van vele patroons en instanties zijn bovenvermelde werkjes licht en in verhouding met de konstitutie van vrouwen en kinderen. Onder de instanties en arbeiders (104) hebben sommigen een totaal andere kijk op de zaak. Volgens gravin de Stainlein-Saalenstein is de kinderarbeid in de glasfabrieken van die aard dat de kinderen erdoor gedood worden : de gravin zag in een glasfabriek een kind neergehurkt op drie passen van een oven, die een ondraaglijke hitte uitstraalde en het kind was belast met het gereedmaken van de vormen voor de glazen van petroleumlampen. Ook de vrouwen moeten, naar het oordeel van dezelfde informator, heel harde en ongezonde werkzaamheden verrichten in de glasindustrie (105). De Maeyer, dokter en eigenaar van een keramiekfabriek, wijst erop dat zowel de aktiviteiten van de vrouwen als van de kinderen in de keramiekindustrie vrij hard zijn (106). In een brief klaagt een onbekende, waarschijnlijk een arbeider, het feit aan dat kinderen van 8 j. van half-april tot half-oktober de bakstenen verdragen van 4 u. 's morgens tot 8 u.-9 u. 's avonds met nauwelijks wat rust om te eten (107). Een arbeider-sigarenmaker meldt ons dat de vrouwen in de sigarenfabrieken geleidelijk de mannen vervangen (108), waaruit we

(101) *C.d.T.*, I, 1-2, 441-442, 445-448, 450-451, 455-457, 459, pp. 54-55. *C.d.T.*, S.A, 1237, p. 75/S.B, 1589-1590, p. 61; 1856, p. 71/S.b, 1319, p. 81; 1583, p. 96/S.C, 1097-1098, p. 75; 4681, p. 211/S.C, 4779, p. 216; 5649, p. 246/S.D, 2659, p. 191.
(102) *C.d.T.*, I, 1-2, 391, 193, 394, pp. 48-49; 458, p. 55. *C.d.T.*, II, S.A, 701, p. 45/S.B, 2286, p. 86; 2317-2318, p. 87.
(103) *Strekken* = warm glas uittrekken tot dunne glasplaten.
(104) *C.d.T.*, I, 1-2, 460-461, p. 55. *C.d.T.*, II, S.B, 1360, p. 51.
(105) *C.d.T.*, I, 1ñ2, 392, pp. 48-49.
(106) *C.d.T.*, IV, LXXXII.
(107) *C.d.T., II, S.B, 2631, p. 105.*
(108) *C.d.T.*, II, S.D, 997-998, p. 58.

konkluderen dat de vrouwen geleidelijk aan meer en meer mannenwerk verrichten. Een arbeider klaagt erover dat kinderen van 5-6 j. de nerven uit de tabaksbladeren moeten verwijderen en dat soms kinderen van 8 j. reeds sigaren moeten maken (109). Dokter de Paepe verklaart dat reeds kinderen van 14-15 j. gebruikt worden als letterzetters, wat volgens hem een vrij lastig beroep is (110). Tenslotte worden, volgens een typograaf (arbeider), de vrouwen gebruikt bij de machines en in twee dagbladdrukkerijen verbeteren de vrouwen drukproeven (111).

Slotbeschouwingen

De vrouwen en kinderen zijn in alle industrieën merendeels betrokken bij allerhande sekundaire aktiviteiten, d.w.z. werkzaamheden die niet rechtstreeks behoren tot de eigenlijke produktie. Volgens de patroons zijn deze aktiviteiten meestal volledig in overeenstemming met de krachten van de vrouwen en kinderen. Bepaalde werkzaamheden, die vrouwen en/of kinderen uitvoeren, zijn op zichzelf niet al te vermoeiend, zoals het reinigen van de lokalen, burelen, ovens, lampen, het inpakken, het verwijderen van fouten uit weefsels, het plaatsen van bobijnen op de spinmolens, het openspreiden van tabaksbladen. Het is echter zo dat aktiviteiten, die in se licht te noemen zijn, door de lange arbeidsduur (zie lager) toch vermoeiend worden. In dit kader moeten we de verklaring van de textielarbeider plaatsen, nl. dat een kind dat gebroken draden verbindt regelmatig overmand door de moeite in slaap valt op de machine. Tenslotte gaat het hier om kinderen, die soms vanaf 5-6 j. in het moordende industriële produktieproces ingeschakeld worden. Daarnaast zijn er heel wat werkzaamheden, waarmee de vrouwen en/of kinderen belast zijn, die objektief gezien allesbehalve licht genoemd kunnen worden, zoals het verwijderen van gehakte kolen, het duwen of slepen van kolenwagens, het laden van de wagens, het opvullen van de uitgehakte kolenlagen. Deze werkzaamheden verlopen daarenboven in de ondergrond. Ook in andere industrieën treffen wij dergelijke fysisch uitputtende aktiviteiten aan, die aan vrouwen en/of kinderen worden opgelegd, zoals het vervoeren van ertsen met draagkorven in de metaalindustrie of het vervoeren van bakstenen met kruiwegens in de keramiekindustrie. Sommige

(109) *C.d.T.*, S.b, 47, p. 3.
(110) *C.d.T.*, S.b, 1148, p. 64.
(111) *C.d.T.*, S.D, 794, p. 48.

kinderen, en dit geldt dan hoofdzakelijk voor de jongens, leren een bepaald beroep aan, zoals het beroep van gieter, mecanicien, timmerman, ijzerdraaier, wever.

Konkluderend mogen we de optimistische uitlatingen vanwege de patroons over de *lichte* werkzaamheden van vrouwen en kinderen absoluut niet als waarheidsgetrouw aanvaarden. De noodkreten van vele arbeiders en sommige instanties maken ons bewust van heel wat reële wantoestanden.

2.2. DE ARBEIDSDUUR

De analyse van de arbeidsduur in de verschillende industrieën valt uiteen in vier rubrieken, nl. de arbeidsduur overdag, het nachtwerk, de zondagsarbeid en de wekelijkse werkonderbrekingen.

2.2.1. De arbeidsduur overdag

In deze rubriek maken wij een onderscheid tussen de absolute en effektieve arbeidsduur. De absolute arbeidsduur is de tijd die verloopt tussen het begin- en einduur van een arbeidsdag, terwijl de effektieve of relatieve arbeidsduur de absolute werkduur is, verminderd met de duur van de rustperiodes. Tevens proberen we na te gaan of de arbeidsduur voor de mannen, vrouwen en kinderen al of niet dezelfde is.

De metaalindustrie (112)

De absolute arbeidsduur in het allergrootste deel der metaalondernemingen varieert tussen 11 u. en 13 u. en bij uitstek is

(112) L.D., pp. 121-133.
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 468, 470, 472-493, 497-498, pp. 57-62. *C.d.T.*, S.b, 1805, p. 135/S.C, 3169-3173, p. 144/S.D, 1143, p. 66; 1565-1568, p. 113; 2092, p. 40; 2366, p. 167; 2709, p. 194.
Instanties : *C.d.T.*, I, 1-2, 464, p. 56, 471, p. 57. *C.d.T.*, II, S.A, 404, p. 23/S.C, 2053-2054, p. 109.
Arbeiders : *C.d.T.*, I, 1-2, 489, p. 60; 569-570, 573-574, p. 70. *C.d.T.*, S.B, 958, p. 34/S.b, 2457, p. 175/S.C, 47, p. 6; 48, p. 6; 75, p. 8/S.D, 169-170, p. 13; 253, p. 18; 267, p. 19; 422, p. 30; 444, p. 31; 474, p. 32; 544, p. 35; 556-559, p. 36; 1463-1464, p. 109; 1526-1539, pp. 111-112; 1881, p. 128, 2358, p. 166; 2457, p. 175. *C.d.T.*, IV, CIV.

dit 12 u. Uitzonderlijk worden de 13 u. overschreden, slechts in twee gevallen is er sprake van 15 u. arbeid per dag. In sommige smelterijen werken een aantal arbeiders bij smeltovens (blijkbaar zinkovens) van het Luikse type 24/25 u. na elkaar, met een daaropvolgende rustperiode van 24/23 u. Wanneer echter gebruik wordt gemaakt van Silezische ovens, dan bedraagt de absolute arbeidsduur slechts 6 u. In een zinkfabriek werd een onderzoek ingesteld bij de arbeiders over de wenselijkheid de 24 u. bij de ovens van het Luikse type in twee delen te splitsen. Uit deze enquête is, althans volgens de patroon, gebleken dat alle arbeiders het bestaande systeem wensen te behouden, omdat ze in de gelegenheid worden gesteld tijdens hun vrije tijd hun tuintje te verzorgen (113). Andere patroons wijzen op analoge voordelen van het 24 u.-systeem (114). Een groep arbeiders van een onderneming wensen echter de splitsing van de 24 u.-arbeid bij de zinkovens (115). Het begin van de werkdag is doorgaans vastgesteld tussen 6 u en 7 u. 's morgens, uitzonderlijk vroeger bv. om 4 u. of 5 u. 30 's morgens, het einduur ligt meestal tussen 6 u. en 7 u. 30-8 u. 's avonds. Afgezien van de diskussie over het 24 u.-systeem bij de zinkovens zijn er geen grote meningsverschillen over de absolute arbeidsduur tussen de patroons, instanties en arbeiders.

Naar het oordeel van de patroons en instanties varieert de totale duur der rustperiodes, toegestaan aan de metaalarbeiders, van 1 u. tot 2 u. De verdeling van de totale rustduur in verschillende pauzen vertoont een tamelijk stabiel karakter. Wanneer er slechts 1 u. rust is, dan komt die pauze doorgaans voor van 12 u. tot 1 u. 's middags. In geval de totale duur groter is dan 1 u., dan zijn er over het algemeen 3 werkonderbrekingen : een grote pauze 's middags en twee kortere pauzen, gewoonlijk één in de voormiddag rond 8 u. en één in de namiddag rond 4 u. De arbeiders bij de ovens en vooral bij de zinkovens, die dikwijls respektievelijk 12 u. of 24/25 u. na elkaar werken, beschikken over geen vaste rustperiodes en moeten verpozing zoeken tussen de verschillende werkzaamheden door. Daarnaast blijkt uit de antwoorden van sommige arbeiders dat niet alleen de ovenarbeiders, maar ook andere kategorieën metaalarbeiders (bv. ijzerdraaiers) bijna geen rusttijden hebben. Wanneer wij inlichtingen afkomstig van patroons en arbeiders met elkaar kunnen vergelijken, daar ze betrekking hebben op eenzelfde onderneming, dan duiken soms kontradikties op. Zo verklaart Mardaga Léon, ijzerdraaier in de Société de Saint-Léonard, dat het

(113) *C.d.T.*, II, S.D., 1565-1568, p. 113.
(114) *C.d.T.*, II, S.D, 2709, p. 194; 2092, p. 140; 2366, p. 167.
(115) *C.d.T.*, II, S.D, 2358, p. 166.

vrij vaak gebeurt dat de arbeiders gedurende 11 u. doorlopend werken zonder rust. De patroon van die onderneming meldt daarentegen dat de arbeiders gedurende 11 u. werken, maar met 1 u. rust 's middags (116). Deze tegenstellingen zijn waarschijnlijk verklaarbaar door het feit dat hetzij de teoretisch vastgelegde werkonderbrekingen niet altijd in de praktijk geëerbiedigd worden, hetzij dat de rustperiodes opgegeven door de patroons slechts van toepassing zijn op een bepaalde kategorie arbeiders. De patroons zijn uiteraard geneigd het beste werkregime te vermelden en met geen woord te spreken over een minder goed regime. Alhoewel sommige patroons uitdrukkelijk verklaren dat de rust in funktie staat van de aard van de werkzaamheden (117).

De absolute arbeidsduur in de metaalindustrie is, zoals hoger gezegd, met een vrij grote zekerheid vast te stellen. De waarheidsgetrouwheid van de informatie over de rustperioden is moeilijk vast te stellen, daar de informatoren nogal uiteenlopende verklaringen afleggen. Bijgevolg kunnen we slechts met een zeker scepticisme de effektieve arbeidsduur opgeven. Doorgaans werken de metaalarbeiders 10 u. tot 11 u. 30 effektief. Soms ligt de relatieve arbeidsduur wel hoger en bedraagt hij 12 u., 13 u. en zelfs 14 u. De ovenarbeiders die 12 u. of 24/25 u. werken zonder regelmatige onderbrekingen hebben blijkbaar het meest uitputtende werk van alle metaalarbeiders.

In het allergrootste deel van de ondernemingen is zowel de effektieve als de absolute arbeidsduur dezelfde voor de vrouwen als voor de mannen. Slechts in enkele uitzonderlijke gevallen moeten de vrouwen wat minder lang werken (30 min., 1 u.) dan de mannen. Wij herinneren de lezer eraan dat de aard van de werkzaamheden der mannen en vrouwen in de metaalindustrie niet identisch zijn. De vrouwen verrichten over het algemeen lichter werk dan de mannen. Zo voeren de vrouwen geen werkzaamheden uit die in direkt verband staan met de ovens en bijgevolg moeten ze dan ook geen 12 u. of 24/25 u. na elkaar voor de ovens zorgen (zie hoger).

Slechts heel zelden werken de kinderen in de metaalindustrie 1 u. tot maximaal 2 u. minder dan de mannen, terwijl doorgaans de kinderarbeid dezelfde absolute en relatieve werkduur heeft als de arbeid der mannen. Bij de waardering van de kinderarbeid moeten wij rekening houden met de minder zware aktiviteiten der kinderen in de metaalindustrie (zie hoger).

(116) *C.d.T.*, I, 1-2, 477, p. 59.
(117) *C.d.T.*, I, 1-2, 474, p. 58.

De absolute ondergrondse arbeidsduur in de mijnen omvat de tijd die verloopt tussen het uur waarop de mijnarbeiders beginnen af te dalen met de mijnlift in de mijnschacht en het uur waarop zij beginnen te stijgen naar boven. Bij een vergelijking van de absolute ondergrondse arbeidsduur, opgegeven door de patroons en de instanties, met de absolute werkduur, vermeld door de arbeiders, vallen dadelijk verschilpunten op. Zo verklaart in de mondelinge enquête Franquoy, de direkteur van de *Société anonyme des Charbonnages de la Haye* te Luik, dat de eigenlijke mijnarbeiders (abatteurs) (119) om 6 u. of 6 u. 30 's morgens afdalen en opstijgen vanaf 3 u. 30 in de namiddag en dus gedurende ongeveer 9 u. 30 verblijven in de ondergrond (120). In het schriftelijk onderzoek is er onder de rubriek *patroons* sprake van een absolute arbeidsduur van 9 u. in diezelfde onderneming (121). Borny Ferdinand, houwer in dit bedrijf, maakt daarentegen bekend dat hij effektief 9 u. aan de kolenader werkt, maar de absolute arbeidsduur bedraagt 11 u. (122). Dergelijke kontradiktorische uitlatingen kunnen wij wellicht verklaren op de volgende manier: de patroons en instanties vermelden een teoretische arbeidsduur die minimaal is en waarschijnlijk voorkomt onder de meest gunstige produktievoorwaarden. De arbeiders daarentegen spreken over een reële arbeidsduur, die gemiddeld genomen, de teoretische werkduur overschrijdt, omdat

(118) L.D., pp. 134-154.
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 496-510, pp. 61-63. *C.d.T.*, II, S.C, 3551, p. 164; 3553, p. 165; 4712, p. 212/S.D, 390, p. 28; 392, p. 28/S.E, 373, p. 23; 725, p. 46; 1314, p. 85; 1348, p. 86; 1355, p. 86.
Instanties : *C.d.T.*, I, 1-2, 494-495, pp. 60-61. *C.d.T.*, II, S.C, 586, p. 50/S.E, 300, p. 21; 315, p. 21; 359, p. 23; 371, p. 23; 376, p. 24; 1349, p. 86.
Arbeiders : *C.d.T.*, I, 1-2, 467, p. 57; 567-568, pp. 69-70. *C.d.T.*, II, S.C, 318, p. 22; 468-469, p. 42; 508, p. 45; 435, p. 204; 4362, p. 204; 4415-4418, p. 205; 4487-4488, pp. 207-208; 4547, p. 208; 4563, p. 209/S.D, 7-11, p. 3; 40-41, p. 5; 63, p. 6; 80, p. 8; 92, p. 8; 1415, p. 68, 2441, p. 175; 2821, p. 218/S.E, 42, 47, p. 3; 78-79, pp. 4-5; 89, p. 5; 102, p. 6; 182, p. 12; 189, p. 12; 192, p. 12; 207, p. 13; 212, p. 14; 251, p. 17; 545, p. 34; 557-559, p. 35; 845-847, p. 51; 984, p. 55; 1105, p. 69; 1154, p. 70; 1220, p. 76; 1224, p. 76. *C.d.T.*, II, S.E, 550, p. 35 en *C.d.T.*, II, S.E, Aanhangsel bij de zitting van 6 sept. te Morlanwelz, p. 40. *C.d.T.*, II, S.E, Aanhangsel I, p. 59.
(119) *Abatteur* = houwer of hakker : persoon die steenkolen hakt.
(120) *C.d.T.*, II, S.D, 390, p. 28.
(121) *C.d.T.*, I, 1-2, 499, p. 62.
(122) *C.d.T.*, II, S.D, 63, p. 6; 80, p. 8.

ongetwijfeld de optimale produktievoorwaarden nogal dikwijls niet bereikt worden. We moeten immers rekening houden met de hardheid en de regelmatigheid van de kolenlagen die sterk verschillen naargelang de plaats waar men kolen hakt en dit binnen eenzelfde kolenmijn (123). Het gevolg daarvan is dat de mijnarbeider, die probeert elke dag een gelijke hoeveelheid kolen boven te halen om een gelijk loon te krijgen, de ene dag langer moet werken dan de andere dag, vandaar de onregelmatige arbeidsduur in de mijnen. Rekening houdend met al die faktoren besluiten wij dat de absolute arbeidsduur in de provincie Luik varieert van 8 u. tot 11 u., in de provincie Namen van 10 u. 30 tot 15 u. en in de provincie Henegouwen van 10 u. tot 15 u. Het uur waarop men begint af te dalen in de mijnen is niet in alle provincies hetzelfde : in de provincie Luik is dit doorgaans vanaf 6 u. 's morgens, in de provincie Namen vanaf 5 u.-6 u. 's morgens en in de provincie Henegouwen vanaf 3 u.-4 u. 's morgens of later. De grote variaties in de arbeidsduur (bv. van 8 u. tot 11 u.) zijn grotendeels te wijten aan een interne regeling in alle kolenmijnen. De handlangers belast met het verwijderen en het vervoeren van de kolen (sclauneurs, hiercheurs, chargeurs, traîneurs) (124) en andere hulpdiensten verrichten in de mijnen zelf, werken 1 u. tot 4 u. langer dan de eigenlijke mijnwerkers (ouvriers à la veine, abatteurs) (125). De langste absolute arbeidsduur komt blijkbaar voor in de provincie Henegouwen en dit kan verklaard worden door de onregelmatige ligging van de kolenlagen. Allusies op deze toestand vinden wij terug op enkele plaatsen van de enquête (126).

Onder de bovengrondse absolute arbeidersduur verstaan wij de tijd die verloopt tussen het begin- en einduur van een arbeidsdag. In alle provincies bedraagt die werkduur doorgaans 12 u., nl. van 6 u. 's morgens tot 6 u. 's avonds.

Bij de bepaling van de ondergrondse effektieve werkduur vertrekken we van de absolute werkduur in de ondergrond. Deze laatste definieerden we als de tijd die verloopt tussen het ogenblik waarop de mijnarbeiders beginnen af te dalen in de kolenmijn en het ogenblik waarop ze opnieuw beginnen op te stijgen. Deze arbeidsduur verminderen we met de niet-effektieve tijdsduur, nl.

(123) *C.d.T.*, II, S.E, 315, p. 21.
(124) *Sclauneur* = iemand die de gehakte kolen verwijdert. *Hiercheur* = iemand die een wagentje voortduwt. *Chargeur* = lader van kolenwagentje. *Traîneur* = iemand die een wagentje voortsleept.
(125) *Ouvrier à la veine* = arbeider van de kolenlaag of hakker. *Abatteur* : zie nota 119.
(126) *C.d.T.*, I, 1-2, 495, p. 61. *C.d.T.*, S.E, 315, p. 21; 376, p. 24.

a) de tijd nodig om met de lift in de mijn af te dalen en de tijd nodig om zich te begeven van de neergedaalde lift naar de eigenlijke ondergrondse werkplaats en eveneens de tijd nodig voor de omgekeerde twee bewegingen, b) de rustperiodes. Alhoewel er in sommige antwoorden sprake is van rustperiodes op een vast uur, mogen wij aannemen dat in de meeste gevallen de mijnarbeiders zelf moeten bepalen wanneer ze hun werk zullen onderbreken. De werkonderbrekingen hebben een totale duur van 15 min. tot 1 u., soms tot 2 u. In heel wat ondernemingen moeten de eigenlijke mijnarbeiders eten tussen twee werkzaamheden door en liefst buiten het gezichtsveld van de mijnopziener om geen boete op te lopen. De handlangers genieten van een langere rustduur dan de eigenlijke mijnwerkers. De tijd nodig om te dalen en te stijgen met de mijnlift is uiterst klein en omvat slechts enkele minuten en is bijgevolg te verwaarlozen (127). De tijd nodig om de ondergrondse werkplaats te bereiken en terug te keren hangt af van een heel aantal faktoren : de breedte en hoogte van de galerijen, de ligging van de eigenlijke werkplaats, de ligging van de kolenlagen, enz. Als gemiddelde duur nemen we 1 u. (128). Dit uur mogen wij niet beschouwen als een soort verpozing, daar die tocht naar en van de werkplaats soms 3 km. bedraagt en dikwijls lastiger is dan de eigenlijke mijnarbeid, vooral voor de houwer die zijn zware gereedschap met zich meesjouwt (129). Wanneer wij de effektieve arbeidsduur in de ondergrond berekenen, mogen we van de absolute werkduur 15 min. tot 1 u. (soms 2 u.) aftrekken voor de rustperiodes en ongeveer 1 u. voor de tijd, die men nodig heeft om naar de ondergrondse werkplaats te trekken en terug te keren.

De rustperiodes bovengronds variëren doorgaans van 1 u. tot 2 u. Aangezien de absolute arbeidsduur over het algemeen 12 u. bedraagt, schommelt de bovengrondse effektieve werkduur van 10 u. tot 11 u.

Nagenoeg in alle ondernemingen maakt men geen onderscheid tussen mannen, vrouwen en kinderen. Het werkregime van de vrouwen en kinderen in de ondergrond moeten we vergelijken met dat van de mannelijke handlangers aangezien de vrouwen en kinderen sekundaire aktiviteiten vervullen (zie hoger). De absolute arbeidsduur van de handlangers bedraagt 1 u. tot 4 u. meer dan die van de eigenlijke mijnwerkers, die allen mannen zijn. Daar de handlangers beschikken over de langste rustperiodes (hoogstens 1 u.), bereikt de

(127) *C.d.T.*, II, S.E, 300, p. 21.
(128) *C.d.T.*, I, 1-2, 494, pp. 60-61. *C.d.T.*, II, S.E, 1314, p. 85.
(129) *C.d.T.*, II, S.D, 9-10, p. 3; 40-41, p. 5.

niet-effektieve tijd bij hen de maximale waarden (2 u. hoogstens) (130). Niettegenstaande dit alles blijft de effektieve arbeidsduur van de handlangers doorgaans langer dan die van de eigenlijke mijnarbeiders. Daaruit volgt dat het lichtere werk van de handlangers door zijn langere duur even lastig is als het kortere maar vermoeiende werk van de eigenlijke mijnwerkers. Dit is des te meer waar, daar de handlangers hoofdzakelijk samengesteld zijn uit vrouwen en kinderen, die minder krachtinspanningen kunnen leveren dan de mannen.

Ook bovengronds zijn de vrouwen en kinderen aan hetzelfde werkschema onderworpen als de mannen.

De textielindustrie (131)

Op enkele uitzonderingen na, zijn er geen al te grote meningsverschillen tussen patroons (132), instanties (133) en arbeiders (134) inzake de werkduur in de textielfabrieken.

De absolute arbeidsduur schommelt meestal tussen 13 u. en 14 u. In enkele ondernemingen worden die grenzen overschreden naar boven of naar onder : soms bedraagt de werkduur 15 u. of 16 u., soms slechts 12 u. Tussen 5 u. 30 en 7 u. 's morgens begint doorgaans de arbeidsdag en eindigt over het algemeen tussen 7 u. en 8 u. 's avonds. Afgezien van een aantal uitzonderingen bedraagt de werkduur in de provincie Luik en hoofdzakelijk dan in het arrondissement Verviers 13 u. In de overige provincies ligt die arbeidsduur doorgaans hoger dan 13 u., alhoewel ook hier uitzonderingen voorkomen. Wij merken ook seizoenschommelingen op buiten de provincie Luik. Deze variaties zijn van tweeërlei aard :

(130) 2 u. = 1 u. rustpauze(n) en 1 u trekken naar ondergrondse werkplaats en omgekeerd.
(131) L.D., pp. 155-166.
(132) *C.d.T.*, I, 1-2, 511-527, pp. 64-65. *C.d.T.*, II, S.A, 943, p. 57; 1231-1232, p. 74/S.B, 1011-1012, p. 36; 1020, p. 36; 1141-1142, p. 54; 1151, p. 55; 1200, p. 56; 1652, p. 65; 1655, p. 65; 1917, p. 72; 2655, p. 107/S.b, 1021, p. 53/S.C, 852, p. 61; 1039, p. 261; 1286-1290, p. 80; 6039-6040, p. 261; 6041, p. 261/S.D, 1179, p. 68; 2050, p. 138. *C.d.T.*, IV, CIII.
(133) *C.d.T.*, I, 1-2, 463-464, p. 56. *C.d.T.*, II, S.A, 112, p. 4; 404, 408-409, p. 23/S.B, 110-114, p. 4; 1237, p. 42/S.b, 316, p. 17/S.D, 2337, p. 162.
(134) *C.d.T.*, II, S.B, 710-712, p. 18; 1280, p. 44; 1951, p. 74; 2196, p. 83/S.b, 188, p. 10; 312, p. 17; 713-717, p. 36/S.C, 2874, p. 138; 2889, p. 18; 2942, p. 139; 2980, p. 140; 3071, p. 141; 3124, p. 142; 3316. p. 147/S.D, 839, p. 51; 877, pp. 52-53; 713, p. 36; 717, p. 36; 1179, p. 68; 1638, p. 120; 1745, p. 124; 2309, p. 160.

enerzijds kan de arbeidsdag in de zomer 30 min. tot 2 u. vroeger beginnen dan in de winter en eindigt dan ook in evenredigheid vroeger in de zomer dan in de winter; anderzijds kan in de zomer de arbeidsduur langer zijn dan in de winter. Die langere arbeidsduur tijdens de zomer kan verklaard worden door de lagere produktiekosten. In de zomer immers moeten de werkplaatsen niet verwarmd en verlicht worden. Wat wel het geval is in de winter. De verwarming (doorgaans met stoom) en de verlichting (met petroleumlampen, gas of elektriciteit) zijn soms vrij primitief en in elk geval duur, zodat de produktiekosten in de winter hoger liggen dan in de zomer (135). Het feit dat men in sommige fabrieken bij een konstante arbeidsduur in de zomer vroeger begint te werken dan in de winter, kunnen wij wellicht verklaren door het verlangen van de arbeiders vroeger hun werk te beëindigen in de zomer om zo wat bijkomende aktiviteiten te verrichten (bv. een moestuintje onderhouden). Men kan nu precies in de zomer zonder supplementaire kosten vroeger beginnen te werken, daar het vrij vroeg dag is.

De totale duur der rustperiodes ligt meestal tussen 1 u. en 2 u. Bij een rustduur die hoger ligt dan 1 u., zijn er doorgaans 3 pauzen voorzien : een lange pauze 's middags en 2 kortere onderbrekingen, nl. 1 in de voormiddag en 1 in de namiddag. Sommige arbeiders van *La Lys* te Gent klagen erover dat zij slechts 1 u. rust 's middags hebben op een ganse werkdag en dit omdat de rustperiodes in de voor- en namiddag werden afgeschaft (136). Dutry-Colson Auguste, voorzitter van de werkrechtersraad van Gent, spreekt eveneens over een middagrust van 1 u. en hij voegt daaraan toe dat de arbeiders die thuis eten zich moeten haasten om 's middags op tijd terug te zijn in de (textiel)fabrieken (137).

De effektieve arbeidsduur schommelt in de meeste textielondernemingen tussen 11 u. en 13 u. Doorgaans komt de laagste arbeidsduur voor in de provincie Luik, nl. van 11 u. tot 11 u. 30, terwijl wij in de overige provincies over het algemeen een variatie aantreffen van 12 u. tot 13 u. Uiteraard bestaan er diverse afwijkingen op dit algemeen patroon. De seizoenschommelingen vormen een eerste soort afwijkingen : zo werken de arbeiders in de textielonderneming *La Florida* te Gent in de zomer 30 min. effektief

(135) *C.d.T.*, I, 1-2, 888-973, pp. 115-125.
(136) *C.d.T.*, II, S.B, 710-712, p. 28.
(137) *C.d.T.*, II, S.B, 1237, p. 42.

langer dan in de winter (138). Een tweede soort deviaties zijn de overuren van sommige of alle arbeiders van een fabriek, wanneer er spoedbestellingen moeten afgewerkt worden (139). Deze overuren kunnen soms variëren van 1 u. tot 3 u. (140). Het gebeurt ook dat de patroons de rustperiodes inkorten voor sommige arbeiders, zodat deze laatsten een langere effektieve arbeidsduur hebben (141). Tevens kunnen de arbeiders vrijwillig wat minder rust nemen om een zo groot mogelijke effektieve arbeidsduur te bekomen en zo een maximaal loon op te strijken, dit althans naar het oordeel van een patroon (142).

Vrouwen en kinderen zijn bijna altijd onderworpen aan hetzelfde werkregime als de mannen in de textielfabrieken. Slechts heel uitzonderlijk werken de kinderen wat minder lang dan de mannen. Zo werken in een textielfabriek te Brugge, volgens Kervyn de Lettenhove, de kinderen effektief 6 u. of 7 u., terwijl de mannen 10 u. of 11 u. aktief zijn (143).

Kleine industrieën

Rekening houdend met het feit dat sommige gegevens afkomstig van de arbeiders niet volledig in overeenstemming zijn met de inlichtingen van de patroons en instanties (144), mogen we met grote zekerheid stellen dat de eigenlijke glasarbeiders (plukkers, blazers, strekkers) (145) 10 u. tot 12 u. na elkaar werken zonder onderbreking en al werkend moeten eten. De andere glasarbeiders hebben blijkbaar een absolute arbeidsduur van 12 u., met een totale

(138) *C.d.T.*, I, 1-2, 513, p. 64.
(139) *C.d.T.*, I, 1-2, 463, p. 57; 521, p. 65. *C.d.T.*, II, S.D, 713-717, p. 36; 1638, p. 120; 1745, p. 124.
(140) *C.d.T.*, II, S.D, 713-717, p. 36; 1638, p. 120; 1745, p. 124.
(141) *C.d.T.*, II, S.C, 2889, p. 138.
(142) *C.d.T.*, II, S.B, 1011-1012, p. 36.
(143) *C.d.T.*, II, S.A, 408-409, p. 23.
(144) L.D., pp. 167-169.
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 563, p. 69. *C.d.T.*, II, S.C, 237, p. 18; 4676, p. 211/S.D, 2656, p. 190.
Instanties : *C.d.T.*, I, 1-2, 464, p. 56; 561, p. 68. *C.d.T.*, II, S.D, 2341, p. 163/S.E, 1700-1702, p. 128.
Arbeiders : *C.d.T.*, I, 1-2, 564, p. 59. *C.d.T.*, II, S.E, Aanhangsel V, p. 117.
(145) *Plukker* = arbeider die een portie glas uit de oven haalt en de verbindende glasdraad afbreekt. *Blazer* = arbeider die met een blaaspijp het glas tot de gewenste vorm blaast. *Strekker* : zie nota 103.

rustduur van ongeveer 2 u. De kinderen en de vrouwen die hulpdiensten verrichten hebben eenzelfde werkregime als de mannen die handlangers zijn. Het is echter zo dat de kinderen die de eigenlijke glasarbeiders helpen (bv. de strekkers), er ook 10 u. tot 20 u. na elkaar werken zonder onderbreking (146).

In sommige keramiekondernemingen (steenbakkerijen, tegelfabrieken) (147) werken de arbeiders grotendeels in open lucht (148), zodat de arbeidsduur onderhevig is aan seizoenschommelingen : in de zomer varieert de effektieve werkduur van 10 u. tot 16 u. 30 en in de winter van 7 u. tot 8 u. In de fabrieken van vuurvaste produkten, waar het element natuur geen rol speelt, werken de arbeiders gans het jaar door van 6 u. 's morgens tot 6 u. 's avonds met vaste werkonderbrekingen. Het werkregime van de vrouwen en kinderen in de keramiekindustrie is doorgaans hetzelfde als dit van de mannen.

Doorgaans bedraagt de absolute arbeidsduur 12 u. tot 13 u. in de groeven (149). In sommige ondernemingen werken de arbeiders gedurende een absolute werkduur van 14 u. 30 tot 16 u. Opvallend is wel dat de totale duur der rustperiodes vrij hoog ligt in vergelijking met de andere industrieën, nl. van 2 u. tot 2 u. 30 en soms zelfs 3 u. Dit is in verband te brengen met het fysisch zeer vermoeiende werk in de groeven (150). In bepaalde groeven zijn er seizoenvariaties en de arbeidsduur is dan absoluut en effektief langer of korter naargelang de duur van het daglicht (151). De jongens onder de 16 j. kennen wellicht hetzelfde werkschema als dit van de mannen. Vrouwen en meisjes komen blijkbaar niet voor in de groeven.

(146) *C.d.T.*, I, 569, p. 69.
(147) L.D., pp. 169-171.
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 534, p. 66. *C.d.T.*, II, S.A, 417, p. 25; 430, pp. 25-26; 640, p. 41; 1503-1505, p. 94/S.C, 367, p. 37; 5930, p. 255. *C.d.T.*, IV, L.
Arbeiders : *C.d.T.*, II, S.A, 1069, p. 64/S.C, 4231, p. 200.
(148) *C.d.T.*, I, 1-2, 943, p. 121.
(149) L.D., pp. 171-173.
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 547, p. 67. *C.d.T.*, II, S.C, 2491, p. 123; 3953-3954, p. 189; 4066, p. 193; 4582, p. 209; 4891, p. 218; 5670-5682, p. 247; 5739-5740, p. 248.
Arbeiders : *C.d.T.*, II, S.C, 28, p. 3 32, p. 3; 747, p. 58; 1511-1512, p. 111; 1594-1601, p. 88; 2489-2490, p. 123, p. 123; 2493, p. 123; 2523, p. 124 3938, p. 188; 4917, p. 219; 5211, p. 236; 5228, p. 236.
(150) *C.d.T.*, II, S.C, 5739-5640, p. 248.
(151) *C.d.T.*, II, S.C, 4208, p. 200; 4891, p. 218; 5676-5682, p. 247.

Over de overige kleine industrieën (152) zijn we minder uitvoerig ingelicht, zoals over de ondernemingen van meststoffen en andere scheikundige produkten, het bouw- en drukkersbedrijf, de leder-, meubel-, tabak- en metaalverwerkende industrie, verder de hoeden-, papier-, lucifers-, chokolade- en ijsfabrieken, olieslagerijen, distilleerderijen, brouwerijen, e.a. De absolute werkduur in deze sektoren varieert meestal van 12 u. tot 14 u., met een rustduur van 1 u. tot 2 u. verdeeld in 2 of 3 pauzen. De relatieve werkduur schommelt bijgevolg tussen 10 u. en 12 u. Het gebeurt dat in sommige ondernemingen die arbeidsduur hoger of lager ligt. Daarenboven komen soms seizoenschommelingen voor. In sommige fabrieken werken de vrouwen en/of kinderen enkele uren minder dan de mannen, maar in de overgrote meerderheid van de bedrijven is dit niet het geval.

Slotbeschouwingen

De arbeidsduur vertoont in bepaalde industriële ondernemingen variaties onder invloed van de seizoenen of van het aantal spoedbestellingen. Het gebeurt ook dat sommige kategorieën van arbeiders onderworpen zijn aan een ander werkregime dan de overige kategorieën van arbeiders uit éénzelfde industriële onderneming. Zo hebben de arbeiders bij de zinkovens in sommige metaalondernemingen een absolute arbeidsduur van 24/25 u., terwijl de overige metaalarbeiders van diezelfde ondernemingen slechts een absolute werkduur kennen van 12 u. Indien wij echter al die variaties buiten

(152) L.D., pp. 173-185.
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 528-530, 532-533, 535-559, 562, pp. 65-69. *C.d.T.*, II, S.A, 1241-1244, p. 75/S.B, 1285, p. 5; 1855-1857, p. 71; 1875, p. 71; 2239, p. 85/S.b, 971, p. 49; 1040, p. 54; 1110, p. 60. 1242, p. 76; 1285-1286, p. 79; 1339, p. 82; 1340, p. 82; 1411, p. 86; 1505, p. 91; 1985, p. 141; 2033, p. 142/S.C, 1098, p. 75; 3571, p. 165; 5052, p. 227/S.D, 921, p. 54; 1610, p. 117.
Instanties : *C.d.T.*, I, 1-2, 465-466, p. 56; 560, p. 68. *C.d.T.*, II, S.A, 327-329, p. 17; 737-739, p. 47; 1438-1441, p. 90/S.B, 1830, p. 70; 2320-2323, p. 87/S.b, 199, p. 11; 678-690, pp. 34-35; 996, p. 50/S.C, 2819-2823, p. 136.
Arbeiders : *C.d.T.*, I, 1-2, 571-572, p. 70. *C.d.T.*, II, S.A, 882, p. 52; 1069, p. 64/S.B, 689, p. 27; 946, p. 34; 955, p. 34; 1545, p. 59; 2219, p. 84; 2819, p. 122; 2848, p. 122/S.b, 53, p. 3; 139-146, p. 8; 181, p. 10; 294, p. 16; 703, p. 36; 796, p. 41; 874, p. 44; 908, p. 46; 1029-1030, p. 53; 1050-1058, p. 55; 1446, p. 86/S.C, 28, p. 3; 32, p. 3; 63, p. 7; 747, p. 58; 1594-1601, p. 88; 2489-2490, p. 123; 2493, p. 123; 2523, p. 124; 2804, p. 135; 3938, p. 188; 4231, p. 200; 4917, p. 219; 5211, p. 236; 5228, p. 236/S.D, 136, p. 11; 800, p. 48; 957, p. 56; 1511-1512, p. 111. *C.d.T.*, II, S.E, Aanhangsel V, p. 117. *C.d.T.*, IV, CV.

beschouwing laten, dan kunnen wij de trends in de arbeidsduur overdag aanduiden.

In de textielindustrie varieert de absolute arbeidsduur doorgaans tussen 13 u. en 14 u. en de effektieve werkduur schommelt tussen 11 u. en 13 u. De metaalarbeiders hebben doorgaans een absolute werkduur van 11 u. tot 13 u. en effektief werken zij 10 u. tot 11 u. 30. Daaruit volgt dat zowel de absolute als de effektieve arbeidsduur in de textielindustrie langer zijn dan in de metaalindustrie en dit houdt ongetwijfeld voor een groot deel verband met het fysisch zwaarder karakter van de werkzaamheden in de metaalindustrie. In vergelijking met de textielarbeiders moeten de ondergrondse mijnwerkers eveneens minder lang werken, dit is althans het geval in de provincie Luik. In die provincie immers hebben de ondergrondse mijnwerkers een absolute arbeidsduur van 8 u. tot 11 u. De niet-effektieve tijd varieert in de ondergrond van 1 u. 15 tot 2 u. in de kolenmijnondernemingen van alle provincies. In de provincies Namen en Henegouwen moeten de ondergrondse mijnwerkers langer werken, want zij hebben een absolute arbeidsduur van 10 u. tot 15 u. Deze vrij hoge absolute werkduur is grotendeels te verklaren door de onregelmatige ligging van de kolenlagen, waardoor de mijnarbeiders langer moeten werken om evenveel kolen boven te halen.

Binnen de groep van de ondergrondse mijnwerkers is er een variatie in de absolute arbeidsduur waar te nemen in alle provincies. De eigenlijke mijnwerkers, die kolen hakken, en dus het zwaarste werk verrichten, hebben een absolute werkduur die doorgaans 1 u. tot 4 u. korter is dan die van de handlangers. Deze laatsten hebben echter wel een wat langere totale duur, maar niettegenstaande dit werken de handlangers meestal effektief veel langer dan de eigenlijke mijnwerkers. We zien dus duidelijk dat, diegenen die zwaarder werk moeten verrichten, minder lang moeten werken dan diegenen, die relatief lichtere aktiviteiten uitvoeren. Wat betreft de kleine industrieën kunnen wij, bij gebrek aan voldoende precieze gegevens, moeilijk achterhalen of ook daar de duur van de werkdag grosso modo in funktie staat van het vermoeiend karakter van de werkzaamheden.

De vrouwen en de kinderen, niettegenstaande zij minder spierkracht kunnen ontwikkelen dan de mannen, moeten toch praktisch in alle industriële ondernemingen even lang werken als de mannen. Slechts in uitzonderlijke gevallen werken de vrouwen en/of kinderen 30 min., 1 u., of 2 u. minder dan de mannen. Er bestaat immers geen absolute scheiding tussen de arbeid van de mannen en die van de vrouwen en kinderen. De kinderen die bv. de gebroken

draden in de spinnerijen aan elkaar knopen moeten even lang werken als de mannen die de spinmolens bedienen. De aktiviteiten van de vrouwen en kinderen zijn echter meestal minder zwaar dan die van de mannen, alhoewel dit niet altijd het geval is.

Wanneer wij ons een oordeel willen vormen over het vermoeiend of zelfs uitputtend karakter van een werkdag met een absolute arbeidsduur van 12 u., 13 u., 14 u., dan moeten wij met een hele reeks faktoren rekening houden. Op de eerste plaats is er heel weinig vrije tijd voorzien in de loop van een normale week (zie 2.2.4.). Daarenboven werken bepaalde arbeiders in sommige ondernemingen gedurende de gehele zondag of althans tijdens een deel ervan (zie 2.2.3.). Gezien de nog relatief zwakke ontwikkeling van de mechanisatie in de meeste industrieën, bestaat het werk hoofdzakelijk uit leveren van menselijke spierkracht. De materiële werkvoorwaarden zijn in de ateliers doorgaans allesbehalve schitterend. In de wolspinnerijen in de streek van Verviers bv. worden de ateliers onvoldoende verwarmd tijdens de winter. In de zomer daarentegen is de hitte ondraaglijk, daar opzettelijk stoom in de werkplaats wordt geblazen om een zekere vochtigheidsgraad te verkrijgen, die noodzakelijk is voor de produktie. Daarbij komt nog de stank van de waterplaatsen (153). Een mecanicien verklaart dat in een groot aantal ondernemingen in de streek van Brussel de toiletten in het midden van de ateliers staan vlak naast de machines (154). Heel wat mijnarbeiders klagen over een onvoldoende verluchting in de mijnen (155). Een andere belangrijke faktor is de gebrekkige voeding van de arbeiders die nochtans zware fysieke arbeid verrichten. Vele arbeiders kunnen geen voldoende hoeveelheden voedsel kopen (156) en de gekochte voedingswaren zijn maar al te vaak van een minderwaardige kwaliteit (157). Tenslotte mogen wij niet uit het oog verliezen dat het verdiende loon uiterst miniem is, zodat dit ook deprimerend moet inwerken op de werklust van de arbeiders (158).

Uit het voorafgaand exposé mogen wij besluiten dat de industriële arbeider een bijzonder vermoeiende of zelfs uitputtende arbeidsdag kent zonder arbeidsvreugde.

(153) *C.d.T.*, I, 1-2, 962, p. 123.
(154) *C.d.T.*, I, 1-2, p. 124.
(155) *C.d.T.*, I, 1-2, 964-965, 967, pp. 123-124.
(156) *C.d.T.*, I, 3, 2928-2985, pp. 457-500.
(157) *C.d.T.*, I, 3, 3473-3537, pp. 623-639.
(158) *C.d.T.*, I, 1-2, 1528-1643, pp. 334-351.

2.2.2. Het nachtwerk (159)

Zoals gewoonlijk zijn de patroons meestal aan het woord. De informatie echter, verstrekt door de weinige arbeiders, is zelden in tegenspraak met de inlichtingen afkomstig van de zijde van de patroons en instanties.

Regelmatige nachtarbeid bestaat meestal in ondernemingen waar een gedeelte van het produktieproces, naar het oordeel van patroons en instanties, niet onderbroken mag worden. Wanneer dit toch zou gebeuren, dan zouden de produktiekosten ervan stijgen, wat absoluut niet wenselijk is in een ongunstige ekonomische periode. Zo verklaart de *Association des maîtres de forges de Charleroi*, dat eenmaal de ovens aangestoken zijn, er zowel overdag als 's nachts gewerkt moet worden. Anders verliest men te veel kolen om de ovens warm te houden, wat de onkosten onnodig doet oplopen (160). Van onze kant merken we op dat ook een verdubbeling van de installaties nodig zou zijn om dezelfde produktie te bereiken in 12 u. i.p.v. in 24 u. De hoogovens vereisen doorlopend werk zowel overdag als 's nachts, omdat het smeltingsproces niet onderbroken kan worden. Nachtwerk is hier een technische noodzaak. Doorlopend nachtelijk werk wordt vooral verricht door de arbeiders bij de ovens en pletmolens in de metaalindustrie, door de ondergrondse mijnarbeiders die het werk van de volgende dag voorbereiden, door de arbeiders bij de ovens in de glasindustrie en door de stokers die de ovenvuren aanhouden in de kleine industrieën. Ook de arbeiders in de spinnerijen uit de streek van Verviers verrichten regelmatige

(159) L.D., pp. 186-215.
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 497-498, pp. 61-62; 503, p. 62; 505, pp. 62-63; 509, p. 63; 520, p. 65; 549, 551, p. 67; 585-586, 588-609, 612-644, 646-663, 666, pp. 72-82. *C.d.T.*, II, S.A, 434, p. 26; 1506, p. 94/S.B, 78, p. 3; 1022, p. 36; 1285, p. 45/S.b, 1110, p. 60; 1868-1869, p. 137/S.C, 237-238, p. 18; 853, p. 61; 1291, p. 80; 2151, p. 113; 3176, p. 144; 3927, p. 188; 4677, p. 211; 6043-6069, p. 261/S.D, 1154, p. 66; 1291-1292, p. 73; 1858, p. 71; 2656-2658, pp. 190-191.
Instanties : *C.d.T.*, I, 1-2, 471, p.57; 4949, pp. 60-61; 579, p. 71; 587, p. 73; 580-583, p. 72; 610-611, pp. 75-76. *C.d.T.*, II, S.A, 234, p. 12; 741-748, pp. 47-48; 1192, p. 70; 1267, p. 77; 1287, p. 79; 1442, p. 90/S.B, 115, p. 4; 2326-2328, p. 87/S.b, 1152, p. 64; 1821-1822, p. 136; 1832, p. 136; 1908, p. 138; 1915, p. 140/S.C, 36, p. 4; 179, p. 15; 701-702, p. 56.
Arbeiders : *C.d.T.*, I, 1-2, 584, p. 72; 667-672, pp. 82-83. *C.d.T.*, II, S.A, 883, p. 52/S.B, 1954, p. 74; 2058, p. 78/S.b, 159, p. 9; 470, p. 24; 622-623, p. 31/S.C, 5, p. 1; 43, p. 5; 47, p. 6; 74, p. 8; 140-141, p. 14; 142, p. 14; 167, p. 15; 470, p. 43/S.D, 20, p. 4; 326, p. 24; 422, p. 30; 445, p. 32; 544, p. 35; 801, p. 48; 1643, p. 120; 1720-1721, p. 123; 1751, p. 124; 2108, p. 140; 2311-2316, p. 160, 2483, p. 176/S.E, 123, p. 8; 160, p. 11; 1188, p. 72. *C.d.T.*, II, S.E, Aanhangsel I, p. 59.
(160) *C.d.T.*, I, 1-2, 471, p. 57 587, p. 73.

nachtarbeid, vooral in de zomer. Daarnaast wordt er in zeer veel ondernemingen 's nachts gewerkt wanneer er spoedbestellingen moeten afgewerkt worden of wanneer er dringend herstellingen moeten uitgevoerd worden. Sommige respondenten klagen erover dat er nachtwerk wordt ingevoerd om spoedbestellingen af te werken, terwijl korte tijd nadien werkloosheid heerst (161). Dit verschijnsel hangt ongetwijfeld nauw samen met de ekonomische malaise de patroons zijn verplicht om alle mogelijke bestellingen te aanvaarden en zo snel en goedkoop mogelijk uit te voeren of anders dreigt er bankroet.

Dikwijls vormen de regelmatige nachtwerkers een niet onbelangrijk deel van het totaal aantal tewerkgestelde mannen en kinderen. De groep van de nachtwerkers bestaat op de eerste plaats uit mannen en op de tweede plaats uit kinderen. De vrouwen verrichten eerder zeldzaam nachtwerk. Precieze gemiddelde percentages van het aandeel der nachtwerkers vooropstellen is bijzonder moeilijk bij gebrek aan voldoende duidelijke gegevens. Hier geven we alleen enige approximatieve getallen op over de nachtwerkers in die sektoren waarover we ingelicht zijn. In een 9-tal metaalondernemingen schommelt het aandeel van de mannen die 's nachts werken van 0,8% tot 50% van het totaal aantal tewerkgestelde mannen. Doorgaans zijn er echter minder dan 25% van de mannen die 's nachts bedrijvig zijn (162). Het aantal kinderen die tijdens de nacht werken ligt rond de 50%, soms onder de 25% van het totaal aantal tewerkgestelde kinderen per metaalfabriek. Tot de ondergrondse mijnwerkers behoren gemiddeld ongeveer 1/3de van de ondergrondse mannen en 1/2de van de ondergrondse kinderen. Bovengronds zijn 9,4% tot 27,6% der bovengrondse mannen en 8,1% tot 12,5% der bovengrondse kinderen 's nachts bedrijvig. In een wolspinnerij te Verviers werkt men gedurende 9 maanden van het jaar 's nachts. Alle nachtwerkers zijn mannen, nl. 17,7% tot 22,2% van alle mannen. Baziaux, direkteur van een glasbedrijf te Herbatte, verklaart dat er 33,2% van de mannen en kinderen 's nachts werken (163).

Afgezien van de herstellingswerken, is de nachtelijke absolute arbeidsduur ongeveer even lang als de absolute werkduur tijdens de dag of soms iets korter. In de metaalindustrie, de glasindustrie en de textielindustrie zijn de regelmatige nachtelijke werkzaamheden nagenoeg van dezelfde aard als de aktiviteiten overdag. In de

(161) *C.d.T.*, II, S.C, 36, p. 4; 43, p. 5; 47, p. 6; 74, p. 8.
(162) *C.d.T.*, I, 1-2, 585-586, 588, 590-591, 595, 597, 599-600, pp. 72-75.
(163) *C.d.T.*, II, S.C, 237-238, p. 18.

kolenindustrie daarentegen verrichten de ondergrondse nachtwerkers niet dezelfde aktiviteiten als de ondergrondse dagwerkers (164). De ondergrondse dag- en nachtploeg wisselen elkaar niet af, daar elke ploeg gespecialiseerd is in het uitvoeren van bepaalde werkzaamheden. Dit betekent konkreet dat gemiddeld 1/3de van de ondergrondse mannen en de helft van de ondergrondse kinderen nooit overdag werken, wat bijzonder zwaar moet uitvallen. Meer nog, in sommige kolenmijnen werken 74,6 tot 90,9% van alle ondergrondse tewerkgestelde kinderen alleen 's nachts (165). In de andere industrieën waar er regelmatig nachtwerk bestaat, is er doorgaans wel een afwisseling tussen de dag- en nachtploeg, meestal om de week. Het gevolg hiervan is dat men feitelijk de percentages van de nachtwerkers moet verdubbelen over een tijdspanne van 14 dagen. Wanneer in het hogervermelde glasbedrijf van Herbatte 33,2% van de mannen en kinderen elke dag 's nachts werken, dan betekent dit in feite dat 66,4% van de mannen en kinderen in aanmerking komen voor nachtwerk gespreid over twee weken. Met betrekking tot alle tewerkgestelde arbeiders in dit bedrijf zijn er nog altijd 58,4% van alle arbeiders die afwisselend 1 week dagwerk en 1 week nachtwerk verrichten (166). In dit perspektief is het niet ongewettigd te poneren dat vaak een vrij aanzienlijk deel der arbeidskrachten betrokken is op een of andere wijze bij het nachtwerk. Een ander bijzonder illustratief voorbeeld is de metaalonderneming *C. Delloye-Mathieu et Cie*, waar alleen mannen 's nachts werken, met name 48,7% van alle mannen. Dit is 37,4% van alle werkkrachten die elke nacht bedrijvig zijn. Of anders uitgedrukt 74,8% van alle arbeiders kennen afwisselend 1 week dagwerk en 1 week nachtwerk (167).

Als men aanneemt dat hetzelfde werk 's nachts uitgevoerd meer fysische inspanning vergt dan overdag, dan lijkt het ongelooflijk dat in sommige mijnen 74,6 tot 90,9% der kinderen onder de 16 j. en nog volop in hun fysische ontwikkeling, elke nacht, zonder aflossing, zich moeten afbeulen in de ondergrond. Ook voor de mannen zal het geen rustkuur zijn om de week 's nachts hard labeur te verrichten.

(164) De ondergrondse nachtelijke arbeid in de kolenmijnexploitaties bestaat uit het verwijderen van kolen of ander materiaal, het vullen van de uitgehakte kolenlagen, het hakken van galerijen- en luchtwegen, het stutten van gangen en het uitvoeren van herstellingen (zie L.D., p. 197).
(165) L.D., p. 443.
(166) L.D., pp. 207-208.
(167) *C.d.T.*, I, 1-2, 600, p. 75 en L.D., p. 435; p. 329.

2.2.3. De zondagsarbeid (168)

Naast het nachtwerk is de zondagsarbeid een belangrijke faktor bij de bepaling van de arbeidsduur. In de meeste industriële ondernemingen wordt er 's zondags gewerkt wanneer herstellings- of onderhoudswerken moeten uitgevoerd worden. Deze werken zouden een belemmering vormen voor het normale produktieproces, indien zij tijdens de week zouden worden verricht. De noodzakelijkheid van alle zondagsarbeid wordt echter soms in twijfel getrokken door de arbeiders. Een anoniem mijnwerker geeft toe dat sommige werken op de zondag onontbeerlijk zijn, maar de patroons overschrijden, naar zijn mening, al te gemakkelijk het strikt noodzakelijke (169). Volgens een afgevaardigde van de arbeiders van Marchienne-au-Pont worden 's zondags ook kolen opgehaald uit de mijnen (170). Het ophalen van kolen behoort uiteraard niet tot de herstellings- of onderhoudswerken. Een direkteur van een glasbedrijf beweert zelfs dat bepaalde arbeiders 's zondags vrijwillig werken, omdat ze naar hun oordeel te weinig verdiend hebben tijdens de week (171). Met de herstellings- en onderhoudswerken zijn hoofdzakelijk mannen belast. De arbeidsduur en het aantal arbeiders hangen af van de aard van deze werken, maar doorgaans vertegenwoordigen die arbeiders een heel klein deel van het totaal aantal arbeiders (1, 3, 5, soms 15%). De

(168) L.D., pp. 216-236.
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 470, p. 57; 478, p. 59; 497-498, pp. 61-62; 594, p. 74; 635, p. 79; 646-47, p. 80; 662-663, p. 82; 684-685, 687-707, 710-756, 759-761, 764-765, pp. 86-95. *C.d.T.*, S.A, 435, p. 26; 1507, p. 94/S.B, 64, p. 2; 1023, p. 36; 1162-1163, p. 40; 1431-1435, p. 54; 1859, p. 71; 1876, 71/S.b, 1110, p. 60; 1285, p. 79; 1719, p. 127; 1729, p. 128; 1868, p. 137/S.C, 239, p. 18; 382, p. 37; 854, p. 61; 1292, p. 80 2152, p. 113; 2347, p. 121; 2997, p. 140; 3177, p. 144; 4247, p. 201; 5692, p. 247; 6044, p. 261/S.D, 112, p. 63; 1154, p. 66; 1611, p. 117.
Instanties : *C.d.T.*, I, 1-2, 560, p. 68; 673-677, 679-683, 686, pp. 84-86; 708-709, p. 89; 762-763, pp. 94-95. *C.d.T.*, S.A, 234, p. 12; 1193, p. 70; 1259, p. 77; 1287, p. 79; 1443, p. 90/S.B, 116, p. 4; 559, p. 17; 2329-2331, p. 87; 2891, p. 128/S.C, 36, p. 4; 179, p. 15; 555-564, p. 149; 557-583, pp. 49-50; 704, p. 56; 1951, p. 104; 2194, p. 144; 2306, p. 118; 5317, p. 238/S.D, 2204, p. 147/S.E, 942, p. 54.
Arbeiders : *C.d.T.*, I, 1-2, 678, p. 85; 766-780, pp. 95-97. *C.d.T.*, II, S.B, 558, p. 17; 565, p. 17; 567, p. 17; 696, p. 27; 702, p. 27; 1954, p. 74; 2058, p. 78; 2211, p. 84/S.b, 113, p. 6; 473, p. 24; 1029, p. 53; 1050, p. 55/S.C, 15, p. 2; 47, p. 6; 63, p. 7; 74, p. 8; 140, p. 14; 640, p. 51; 1658-1659, p. 90; 1921-1925, p. 103; 1954-1956, p. 104; 2518, p. 124; 2968, p. 140/S.D, 802, pp. 48-49, /S.E, 947, p. 54.
(169) *C.d.T.*, I, 1-2, 780, p. 97.
(170) *C.d.T.*, II, S.E, 947, p. 54.
(171) *C.d.T.*, II, S.C, 239, p. 18.

arbeidsduur is meestal korter dan de werkduur op de gewone weekdagen. Het afwerken van spoedbestellingen is een andere oorzaak, die de patroons aanzetten alle arbeiders of een gedeelte ervan 's zondags te doen werken. Welke de precieze arbeidsduur in zulke gevallen is, kunnen wij moeilijk achterhalen.

In de metaalindustrie werken de arbeiders bij de hoogovens en zinkovens even hard en even lang 's zondags als tijdens de week. Dergelijke ovens kunnen niet buiten gebruik gesteld worden voor 1 dag, omdat anders de produktiekosten veel te hoog zouden liggen. Het werk bij dergelijke ovens wordt slechts tijdelijk stopgezet wanneer na een zeker aantal jaren het vuur gedoofd wordt (172). Deze ovenarbeiders, althans diegenen welke in twee ploegen van 12 u. werken, hebben in de loop van het jaar praktisch nooit een vrije dag, gezien zij ook 's zondags werkzaam zijn. Daarenboven wordt de nachtploeg van de laatste nacht van de week automatisch de dagploeg van de volgende week, zodat de ploeg in kwestie 24 u. na elkaar werkt. Het is immers zo dat de ploegen doorgaans elkaar aflossen om de week. Ook in de glasblazerijen werken blazers, stokers, strekkers en hun helpers (kinderen) 's zondags (173). Het zondagswerk is niet noodzakelijk en bestond niet tijdens ekonomische bloeiperiodes (174). In andere industrieën waar gebruik wordt gemaakt van ovens, zoals in de keramiekindustrie, werken er stokers 's zondags om de vuren aan te houden.

(172) *C.d.T.*, I, 1-2, 686, p. 86.
(173) *C.d.T.*, I, 1-2, 763, p. 95.
(174) *C.d.T.*, I, 1-2, 766, p. 95.

2.2.4. De wekelijkse werkonderbrekingen (175)

In deze rubriek onderzoeken we of er naast de zondagsrust eventueel nog andere werkonderbrekingen zijn in de loop van een normale week. We houden hier geen rekening met werkonderbrekingen tengevolge van feestdagen, kermissen, lange periodes van werkloosheid, e.d. Evenmin behandelen wij het probleem van de eigenlijke seizoenvariaties in de loop van een jaar : zo kan in een bepaalde industrie een dood seizoen voorkomen met een volledige werkloosheid. Over al die problemen zijn wij onvoldoende ingelicht (176). Wij stellen ons hier de vraag of de arbeiders, hetzij op initiatief van de patroons, hetzij op eigen initiatief, in de loop van een normale week gedurende één of meerdere uren of dagen het werk neerleggen.

In de regel streven de patroons naar doorlopend werk gedurende de gehele week. Tengevolge van dringende herstellingen die onmiddellijk moeten uitgevoerd worden of die 's zondags niet voltooid zijn kunnen de patroons het werk op een of meerdere dagen van de week laten stilleggen. Nogal vaak moeten de bedrijfsleiders, gedwongen door een tekort aan bestellingen wegens de ekonomische malaise rond 1886, het werk laten onderbreken tijdens enkele uren of dagen van de week. Dergelijke werkonderbrekingen komen meestal voor op de maandag, soms ook 's zaterdags. Vele patroons antwoorden dat er geen enkele onderbreking is in hun bedrijf, maar dergelijke uitspraken bekijken we met een kritisch oog, daar de patroons niet graag toegeven dat bij gebrek aan voldoende bestellingen het werk tijdelijk wordt opgeschort. Ons kriticisme

(175) L.D., pp. 237-256.
Patroons : *C.d.T.*, I, 1-2, 755, p. 93; 787, 790-810, 813-825, 827-847, 849-868, 871-872, pp. 100-112. *C.d.T.*, II, S.A, 1565, p. 97/S.B, 13, p. 1; 152, p. 5; 1024, p. 36; 1152, p. 40; 1293-1297, pp. 80-81; 1573, p. 60; 1663, p. 65; 1860, p. 71; 1876, p. 71; 2085, p. 80; 2125, p. 82; 2786, p. 116 2791, p. 117/S.b, 1209-1210, p. 74; 1252, p. 77; 1583, p. 96; 1674, p. 123; 1870, p. 137/S.C, 64, p. 7; 259, p. 19; 855, p. 61; 1100, p. 75; 1297, p. 80; 1611, p. 88, 2348, p. 121; 3562, p. 165; 4210, p. 200; 4797, p. 216; 5135, p. 231; 5255, p. 237; 5335, p. 239; 5651-5652, p. 246; 5688-5690, p. 247; 6045-6046, p. 261 6051, p. 261/S.D, 388, pp. 27-38; 2617, p. 186/S.E, 689, p. 45; 688, p. 45; 1306, p. 84.
Instanties : *C.d.T.*, I, 1-2, 781-786, 789, pp. 99-101; 811-812, pp. 103-104; 826, p. 107; 869-870, pp. 111-112. *C.d.T.*, II, S.A, 404, p. 23 408, p. 23; 1093, p. 64; 1446, p. 90/S.B, 117, p. 4; 1696, p. 66; 2333, p. 87/S.b, 200, p. 11; 996, p. 50/S.C, 36, p. 4; 703, p. 56; 1256, p. 79; 2305-2306, p. 118; 5168, p. 232/S.D, 1314, p. 75/S.E, 1374, p. 87.
Arbeiders : *C.d.T.*, I, 1-2, 848, p. 109; 873-876, 878-881, 884-887, pp. 112-114. *C.d.T.*, II, S.B, 703, p. 28/S.b, 53, p. 3/S.C, 124, p. 13; 472, p. 43; 2518, p. 124; 5757, p. 248; 5871, p. 252/S.D, 50, p. 6; 136, p. 11.
(176) *C.d.T.*, I, 1-2, 781-887, pp. 99-114.

wordt kracht bijgezet door bepaalde uitlatingen in die zin van de zijde van de instanties. Blijkbaar is de kolenindustrie het meest getroffen door de verplichte werkloosheid. Ook in die sektor duikt er relatief veel vrijwillige werkloosheid op. Het aandeel van de vrijwillige werklozen varieert volgens de patroons van 1 tot 25% van het totaal aantal mijnwerkers. Deze arbeiders komen bij uitstek 's maandag niet naar hun werk. Er zijn er ook die pas op de woensdag of donderdag opnieuw aan de slag gaan (177). In vele gevallen houdt die vrijwillige werkloosheid verband met drankzucht van de arbeiders, die zich zodanig 's zondags bedrinken dat ze geen zin hebben op de maandag opnieuw te beginnen werken. Ook in andere industrietakken vindt men zo'n vrijwillige werkloosheid terug, maar dan in mindere mate. Vrijwillige werkloosheid wordt doorgaans beboet en na herhaalde recidive volgt er afdanking. Een patroon verklaart dat hij geen boeten oplegt, omdat dit toch niet helpt (178). Wellicht beschouwen sommige arbeiders, vooral de mijnarbeiders, het onderbreken van het werk 's maandags als een soort verworven recht en de patroons tolereren dit dan noodgedwongen. In de enquête is het immers niet altijd gemakkelijk na te gaan of er sprake is van vrijwillige of door de patroons toegestane werkloosheid. In sommige sektoren, zoals in de textielindustrie, laten bepaalde patroons toe dat hun arbeiders 's maandags enkele uren minder werken. Het gebeurt zelfs dat er een differentiatie bestaat tussen de arbeiders van eenzelfde bedrijf : zo houden de katoenspinners in een bedrijf te Gent 's maandags om 4 u. in de namiddag op met te werken, terwijl de vlasspinners normaal voortwerken.

2.3. BUDGETTEN VAN ARBEIDERSGEZINNEN

Naast de bepaling van de arbeidsduur zou het interessant zijn om na te gaan wat een arbeider precies verdient met zijn arbeid. Daarbij moeten wij een onderscheid maken tussen het nominaal en het reëel loon. Het nominaal loon of geldloon wijst op het geld dat de arbeider ontvangt voor zijn geleverde prestaties, terwijl het reëel loon de hoeveelheid goederen aanduidt die de arbeider kan kopen met zijn nominaal loon (179). De inlichtingen over het nominaal loon in de enquête zijn zeer uiteenlopend. Het loon wordt immers

(177) *C.d.T.*, I, 4, 5336-5430, pp. 1089-1108; 5431-5504, pp. 1109-1199.
(178) *C.d.T.*, I, 1-2, 816, p. 105.
(179) M.H. en M. KODERITSCH, *Staatkundig en Economisch Woordenboek*, 's-Gravenhage-Djakarta, 1954, p. 39.

door de verschillende respondenten in diverse eenheden uitgedrukt : per uur, per dag, per week, per stuk, per aanbesteding of per jaar (180). Sommige ondervraagden geven een gemiddeld nominaal loon op, zonder dat wij weten hoe dit gemiddelde berekend wordt. Wanneer het gaat om het gewone rekenkundige gemiddelde (181), dan kan het best zijn dat bij een gemiddeld loon van bv. 3 fr. per dag de meeste arbeiders geen 3 fr. verdienen. Een andere belangrijke faktor, die wij niet uit het oog moeten verliezen, zijn de inhoudingen op het loon van de arbeiders. De patroons van bepaalde ondernemingen verminderen het loon van de arbeider met een zeker percentage als bijdrage tot de hulpkas (182). Sommige arbeiders bestemmen vrijwillig een gedeelte van hun loon voor een vereniging voor onderlinge bijstand (opgericht door de arbeiders) (183). Daarnaast zijn er nog inhoudingen op het loon onder de vorm van boeten wegens een of andere nalatigheid van de arbeider (184), of onder de vorm van bijdragen voor de pensioenkas (185). In sommige ondernemingen worden ook premies gegeven, wanneer een vooropgestelde hoeveelheid goederen geproduceerd wordt of wanneer die hoeveelheid overschreden wordt (186). Wegens het disparate karakter van de inlichtingen over de diverse elementen die het loon konstitueren, kunnen wij onmogelijk via de enquête ons een juist beeld vormen van het geldloon dat de arbeider in handen krijgt. Daaruit volgt automatisch dat er hier geen sprake kan zijn van een berekening van het reëel loon, aangezien wij het precieze geldloon niet kennen.

Wij kunnen ons echter wel een idee vormen van de koopkracht van de arbeiders via een andere reeks inlichtingen, nl. die over het budget van arbeidersgezinnen (187). Het is echter zo dat de arbeidersgezinnen in de 19de eeuw heel uitzonderlijk een

(180) *C.d.T.*, I, 1-2, 1528-1643, pp. 234-251.
(181) Het gewone rekenkundig gemiddelde bekomt men door de gemeten waarden bij elkaar op te tellen en de som te delen door het aantal waarden. Aan deze waarden kent men geen wegingskoëfficiënten toe in funktie van hun frekwentie. Voorbeeld : $\frac{2 \text{ fr.} + 3 \text{ fr.} + 4 \text{ fr.}}{3} \equiv 3 \text{ fr.}$ Indien de grote meerderheid van de lonen slechts 2 fr. per dag bedraagt, dan is het gemiddelde van 3 fr. veel te hoog.
(182) *C.d.T.*, I, 3, 4048-4134, pp. 767-835.
(183) *C.d.T.*, I, 3, 3781-3863, pp. 672-727.
(184) *C.d.T.*, I, 1-2, 781-887, pp. 99-114.
(185) *C.d.T.*, I, 3, 4177-4254, pp. 845-865.
(186) *C.d.T.*, I, 1-2, 1337-1472, pp. 187-225.
(187) L.D., pp. 257-317 en pp. 444-500 (tabellen 109-164.2).

boekhouding bijhouden (188). Heel veel respondenten vermelden dan ook dat zij niet over de nodige informatie beschikken om een gezinsbegroting op te stellen (189). De gezinsbegrotingen die de ondervraagden ons meedelen berusten bijna allen op een schatting, vandaar dat zeer veel getallen in die budgetten duidelijk afgerond zijn. Wanneer de respondenten patroons of instanties zijn dan kan op twee niveaus een vervalsing of vertekening bestaan. Op de eerste plaats zijn er de arbeiders die opzettelijk of onopzettelijk onjuiste gegevens kunnen doorgeven aan de patroons of instanties. Een van de patroons wijst in dit verband erop dat sommige arbeiders waarschijnlijk de posten der uitgaven opzettelijk vervalsen om een groot deficit te bekomen en dit uit vrees voor een loonsvermindering. Immers wanneer het gezinsbudget in evenwicht is of een overschot vertoont, dan kan de patroon ertoe geneigd zijn het loon van de arbeiders wat te verminderen. Een bewijs, althans volgens een patroon, dat sommige budgetten opzettelijk vervalst zijn door de arbeiders, ligt in het feit dat gezinnen met een werkelijk te groot deficitair budget geen krediet meer zouden krijgen van de winkeliers bij de aankoop van voedingswaren (190). Het kan echter even goed gebeuren dat de patroons of instanties met opzet de gegevens die zij verkrijgen van de arbeiders, vervalsen om de ellendige materiële toestand van de arbeiders wat te verbloemen; dit is dan het tweede niveau van een mogelijke vervalsing. Indien de respondenten arbeiders zijn en spreken over hun eigen gezinsbegroting, dan kunnen die arbeiders hun begroting met of zonder opzet vervalsen. Wanneer arbeiders gegevens meedelen over begrotingen van andere arbeidersgezinnen, dan kunnen zowel de arbeiders-enquêteurs als de arbeiders, die informatie verschaffen aan die enquêteurs, opzettelijk of onopzettelijk de gegevens in kwestie vervalsen. Uiteraard zullen de arbeiders geneigd zijn om hun toestand zo zwart mogelijk voor te stellen. Er zijn ook een aantal gezinsbegrotingen die duidelijk gekonstrueerd zijn op basis van ruwe schattingen. De respondent neemt bv. een gezin van 5 personen en bepaalt dan zelf welke de vermoedelijke uitgaven van dit gezin zijn (191).

De meeste gezinsbudgetten zijn per jaar berekend. Er zijn echter ook enkele budgetten die eerst per dag of per week en daarna per jaar worden berekend door de respondent zelf (192). Wellicht houdt de

(188) *C.d.T.*, I, 3, 2954, p. 486; 2958, p. 488. *C.d.T.*, II, S.C, 3288-3289, pp. 145-146.
(189) *C.d.T.*, I, 3, 2928-2930, p. 457; 29442, p. 464; 2946-2947, 2950, 2952, p. 473; 2955, 2957, p. 487; 2959-2960, p. 489; 2973, p. 494, 2985, p. 500.
(190) *C.d.T.*, I, 3, 2945, p. 470.
(191) *C.d.T.*, I, 3, 2949, p. 473; 2967, p. 492; 2983, p. 4999.
(192) *C.d.T.*, I, 3, 2949, p. 73; 2967, p. 492; 2983, p. 499.

opsteller van dergelijke begrotingen rekening met de mogelijke variaties die kunnen voorkomen in bepaalde posten in de de loop van het jaar. Zo zal de post verwarming veel omvangrijker zijn in de winter- dan in de zomerdagen. De gezinsbudgetten daarentegen die op een maand of een week betrekking hebben, zonder dat er sprake is van een omrekening per jaar, laten wij buiten beschouwing. Onderlinge vergelijkingen zijn immers onmogelijk, daar vaak o.a. de naam van de maand niet vermeld wordt. Dat er inderdaad grote variaties opduiken in de begrotingen naargelang het tijdstip van het jaar blijkt uit een vergelijking van een budget uit april met een uit mei van eenzelfde gezin. Zo omvat de post *kleding en schoeisel* in april 19% en in mei 0% der uitgaven; er is in april een tekort van 36,2% en in mei een overschot van 1,3% van het inkomen (193). Over de begrotingen van alleenstaande arbeiders zullen wij niet spreken, omdat de posten in de opgegeven budgetten al te onduidelijk zijn (194). Ook de posten in de diverse gezinsbudgetten zijn niet altijd identisch, zodat wij ook daarmee rekening moeten houden bij onderlinge vergelijkingen. Ter illustratie reproduceren we in bijlage twee gezinsbudgetten : in bijlage 2 geven we een begroting weer van een gezin met 4 personen en de gegevens zijn afkomstig van de zijde van de patroons; in bijlage 3 duiden we een begroting aan van een gezin samengesteld uit 9 personen en de inlichtingen zijn ons verstrekt door een sekretaris van een arbeidersvereniging voor onderlinge bijstand. In totaal beschikken we, naast enkele algemene uitspraken (195), over 29 begrotingen van de zijde van de patroons (196), 13 van de zijde van de instanties (197) en 13 van de

(193) L.D., pp. 499-500 (tabellen 164.1 en 164.2).
(194) *C.d.T.*, I, 3, 2986-3005, pp. 501-504.
(195) Patroons : *C.d.T.*, I, 3, 2945-2946, pp. 470-473; 2951, pp. 474-486; 2957, p. 487; 2962, p. 490. *C.d.T.*, II, S.A., 630-631, p. 40/S.B, 2653, p. 107.
Instanties : *C.d.T.*, I, 3, 2938-2940, pp. 463-464. *C.d.T.*, II, S.A, 561, p. 35; 611, p. 37; 1345, p. 84/S.D, 2210-2211, p. 147.
Arbeiders : *C.d.T.*, I, 3, 2968-2969, pp. 492-493; 2981, pp. 498-499. *C.d.T.*, II, S.B, 729-730, p. 28/S.D, 829, p. 50 2150-2160, pp. 144-145/S.E, 187-188, p. 12; 1205, p. 75.
(196) L.D., pp. 444-471 (tabellen 109-136) en p. 496 (tabel 161).
C.d.T., I, 3, 2944-2945, pp. 470-473; 2948-2949, p. 473; 2951, pp. 482-485; 2954, pp. 486-487; 2958, pp. 488-489. *C.d.T.*, II, S.C, 1251-1255, p. 79; 1370-1374, pp. 81-82; 3288-3289, pp. 145-146/S.D, 2682, p. 192; 2751-2752, p. 212.
(197) L.D., pp. 472-480 (tabellen 137-145); p. 493 (tabel 158); p. 495 (tabel 160); p. 497 (tabel 162) en p. 498 (tabel 163).
C.d.T., I, 3, 2933, p. 460; 2940, pp. 463-464; 2943, pp. 465-467; 2956, p. 487.
C.d.T., II, S.A, 805-806, p. 50/S.C, 1847-1851, pp. 101-102; 2044-2045, p. 109.

zijde van de arbeiders (198).

Niettegenstaande de vele onduidelijke gegevens in de gezinsbudgetten, kunnen wij toch een aantal algemene lijnen vastleggen. De percentages, die wij opgeven, hebben slechts een zeer relatieve waarde, gezien het disparate karakter van de inlichtingen. Wij vermelden overigens slechts het procentueel aandeel van een of andere post, indien dit aandeel een zekere representativiteit bezit (m.a.w. indien de post opduikt in heel veel budgetten). Opvallend is dat er geen fundamentele verschillen bestaan tussen de gezinsbudgetten naargelang zij afkomstig zijn van de zijde van de patroons, instanties of arbeiders. Het is immers zo dat de patroons en instanties, bij het opstellen van begrotingen van arbeidersgezinnen zich essentieel moeten baseren op de gegevens, die zij verkrijgen van arbeiders. De mogelijke vervalsingen bij het opstellen van de gezinsbudgetten hebben wij reeds hoger behandeld. De gezinnen splitsen we op in twee groepen in funktie van hun inkomen. Groep 1 omvat alle gezinnen met een laag inkomen dat varieert van 450 fr. tot 1300 fr. per jaar, terwijl groep 2 bestaat uit alle gezinnen met een relatief hoog inkomen dat schommelt van 1377,5 fr. tot 4431 fr. per jaar. Wij vergelijken nu de budgetten van beide groepen om de typische budgettaire verschillen op te sporen tussen gezinnen met een laag en gezinnen met een hoog inkomen.

De grootte van het gezinsinkomen is afhankelijk van het aantal werkende gezinsleden. In de gezinnen van groep 1 werken, naast de vader, doorgaans noch de moeder noch de kinderen (199). Soms verricht de moeder wat werk, maar haar loon vormt slechts een heel klein aandeel van het totale gezinsinkomen. In de gezinnen van groep 2, dus gezinnen met een relatief hoog inkomen, werken naast de vader bijna overal de moeder en/of een of meerdere kinderen. Slechts in enkele gezinnen werkt de moeder en haar loon vertegenwoordigt dan geen al te groot aandeel van het totale gezinsinkomen. Ook de extra-inkomsten (200) spelen een geringe rol in de vorming van de hoge gezinsinkomsten. De lonen van de werkende kinderen zijn echter wel

(198) L.D., pp. 481-492 (tabellen 146-157) en p. 494 (tabel 159).
C.d.T., I, 3, 2967, p. 492; 2972, 2974, 2975, 2977, pp. 494-497; 2979-2981, p. 498; 2983, pp. 499-500. *C.d.T.*, II, S.A, 373-374, p. 20/S.b, 1418, p. 86/S.C, 553, p. 48; 3354, pp. 150-151.
(199) De term *kind* gebruiken wij bij de bespreking van de gezinsbegrotingen in de betekenis van *elke zoon of dochter van gelijk welke leeftijd die in gezinsverband leeft.*
(200) *Extra-inkomsten* zijn bv. bijwerkjes van de vader na zijn dagtaak, premies bij aankoop van produkten in een koöperatieve winkel, steun van de openbare liefdadigheid, opbrengsten van een lapje grond.

een belangrijk element in de vorming van de hoge gezinsinkomens, want zij vertegenwoordigen gemiddeld 49,1 tot 62,1% van het totale inkomen van het arbeidersgezin. Aangezien in de gezinnen van groep 1 bijna nergens kinderen werken, terwijl in de meeste gezinnen van groep 2 een of meerdere kinderen tewerkgesteld zijn tegen een loon dat een belangrijke rol speelt in de vorming van het gezinsinkomen, mogen we daaruit konkluderen dat de lonen van de kinderen aan de basis liggen van een hoog gezinsinkomen. Op die algemene regel kunnen wel uitzonderingen voorkomen. Zo kan een gezin waar noch de moeder, noch de kinderen werken een hoog inkomen genieten, indien het loon van de vader buitengewoon hoog ligt (201). Waarom nu in sommige gezinnen kinderen werken en in andere gezinnen niet, hangt hoofdzakelijk af van de samenstelling van het gezin. De gezinnen van groep 1 tellen over het algemeen 3 of 4 kinderen die nog niet oud genoeg zijn om te gaan werken en bijgevolg gaat het om jonge gezinnen. De gezinnen van groep 2 daarentegen zijn relatief oudere gezinnen, daar zij 3 tot 9 kinderen tellen, waarvan een of meerdere kinderen reeds geld verdienen.

Tussen het gezinsinkomen en de industrie, waartoe de werkende gezinsleden behoren, bestaat er geen direkt verband. De diverse gezinnen, zowel in groep 1 als in groep 2, zijn niet allen betrokken bij dezelfde industrie en het gebeurt zelfs dat binnen eenzelfde gezin de gezinsleden in verschillende industrieën werkzaam zijn (202).

Er bestaat een duidelijke relatie tussen enerzijds de samenstelling van het gezin en anderzijds de verhouding tussen de inkomsten en uitgaven in het gezinsbudget. Jonge gezinnen met 3 of 4 kinderen, die niet in het produktieproces zijn ingeschakeld, hebben doorgaans een budget dat een gemiddeld deficit vertoont van 6,9 tot 27,9%. Ook grote gezinnen met 7 of 8 kinderen, waarvan slechts 3 of 4 kinderen geld verdienen, hebben meestal af te rekenen met een budgettair tekort van gemiddeld 0,2 tot 5,1%. Gezinnen met 3 of 6 kinderen, waarvan een of meerdere kinderen reeds werken, hebben over het algemeen een begroting in evenwicht of een budget met een gemiddeld overschot van 1,8 tot 8,7%.

Om de analyse van de gezinsuitgaven zo objektief mogelijk te laten verlopen verdelen we de begrotingen in funktie van hun

(201) L.D., p. 492 (tabel 157).
(202) Voorbeeld zie L.D., 491 (tabel 156).

herkomst (203) : groep A omvat de gezinsbegrotingen die afkomstig zijn van de patroons, groep B de budgetten van de zijde van de instanties en groep C die van de kant van de arbeiders. Enkele budgetten die alleen betrekking hebben op de uitgaven, zonder vermelding van de inkomsten van de gezinnen, brengen wij bijeen onder groep D (204). Eerst bestuderen wij de posten die van essentieel belang zijn in het bestaan van een arbeidersgezin en waarover wij overigens het best geïnformeerd zijn. De gemiddelde percentages zijn alleen berekend op posten die in heel veel begrotingen voorkomen en die doorgaans ook de belangrijkste posten zijn. Daarna zullen wij de posten analyseren die van minder belang zijn en waarover wij trouwens heel weinig en onvolledige inlichtingen hebben. De posten van essentieel belang, in afdalende lijn van belangrijkheid, zijn : de voeding, de huur, de kleding en het schoeisel, de verwarming en verlichting, het wassen en de algemene ontwikkeling.

Aan de *voeding* besteden de gezinnen met een laag inkomen in groep A en C gemiddeld 52,3 tot 53,2% (205) der uitgaven. De gezinnen met een hoog inkomen daarentegen besteden gemiddeld wat meer aan die post, nl. gemiddeld 54,5% tot 68,7% der uitgaven (groep A en C). Normaal zou volgens de wet van Engel het aandeel van de uitgaven voor de voeding in het totaal der uitgaven moeten afnemen bij gezinnen met een groter inkomen. Die wet is echter slechts van toepassing wanneer een zekere welvaart is bereikt (206), wat zeker niet het geval is voor de arbeidersgezinnen in de 19de eeuw. In de begrotingen van groep B en D vertegenwoordigt de post voeding gemiddeld 65,8 tot 75,9% der uitgaven bij gezinnen met een laag inkomen, terwijl gezinnen met een hoger inkomen gemiddeld 51,3 tot 56,7% der uitgaven aan die post besteden (groep B en D). De gezinnen met een laag inkomen geven dus in groep B en D gemiddeld procentueel wat meer geld uit voor de aankoop van voedingswaren

(203) Hoger stelden we dat er geen fundamentele verschillen bestaan tussen de gezinsbudgetten naargelang de informatiebron. Dit stelden we pas vast, nadat we de begrotingen verdeeld hadden in funktie van hun herkomst en onderling met elkaar vergeleken hadden. Onze samenvattende bespreking hier gaat terug op deze oorspronkelijke indeling.

(204) De begrotingen van groep D zijn opgesteld door 1 patroon, 4 instanties en 1 arbeider.

(205) Elk gemiddeld percentage is berekend op alle begrotingen van een groep. Het laagste percentage stellen we voorop en het hoogste achteraan. In onderhavig geval besteden de gezinnen in groep A gemiddeld 52,3% der uitgaven en in groep C gemiddeld 53,2% der uitgaven aan de voeding.

(206) M.A.G. VAN MEERHAEGHE, *Handboek van de economie*, Leiden, 1966[5], p. 102.

dan de gezinnen met een hoog inkomen. Dit lijkt in kontradiktie te zijn met onze stelling die we zojuist geformuleerd hebben, nl. hoe groter inkomen, hoe meer een gezin besteedt aan de voeding. De tegenstelling kunnen we enigszins wegwerken door een nauwkeuriger analyse van de uitgaven van de gezinnen met een laag inkomen in groep B en D. Sommige van deze gezinnen met een uitzonderlijk laag inkomen besteden noodzakelijkerwijze het allergrootste deel van hun uitgaven aan de voeding (bv. 91,3% in een gezin van een textielarbeider met een gezinsinkomen van slechts 468 fr. per jaar) (207). Het gevolg hiervan is dat het gemiddelde aandeel van die post in het totaal der uitgaven vrij hoog ligt in groep B en D bij gezinnen met een laag inkomen. Met de nodige voorzichtigheid mogen wij konkluderen dat de gezinnen, die in hoge mate behoeftig zijn en de gezinnen met een zekere bestaanszekerheid, gemiddeld een groter (procentueel) deel der uitgaven besteden aan de voeding dan de overige gezinnen.

Doorgaans besteden de gezinnen met een laag inkomen gemiddeld procentueel wat meer aan de post *huur* dan de gezinnen met een hoog inkomen. Het gemiddeld aandeel van de huur in het totaal der uitgaven varieert in groep A, B en D van 8,5 tot 12,6% bij de gezinnen met een laag inkomen en van 6,5 tot 11,6% bij de gezinnen met een hoog inkomen. In de begrotingen van groep C daarentegen omvat de huur gemiddeld 13% der uitgaven bij gezinnen met een hoog inkomen.

In groep A bestemmen gezinnen met een hoog en een laag inkomen gemiddeld ongeveer een even groot procentueel aandeel van hun geld voor de *kleding* en het *schoeisel*. Die post vertegenwoordigt immers bij de gezinnen met een laag inkomen 18,2% der uitgaven. In groep B, C en D omvat de post gemiddeld 12,4 tot 16,3% bij de gezinnen van groep 1, terwijl dit percentage veel hoger ligt bij de gezinnen van groep 2, want die post omvat daar gemiddeld 18,1 tot 21,7% der uitgaven.

Aangezien in een aantal begrotingen de post *verwarming* opgeteld wordt bij de post *verlichting*, behandelen wij beide posten te samen. De gezinnen met een laag inkomen besteden in groep A, B en C gemiddeld 5,8 tot 6,2% der uitgaven aan die beide posten, terwijl het gemiddeld aandeel van die post bij de gezinnen met een hoog inkomen varieert van 3,3 tot 4,9%. In groep D geven de gezinnen van groep 1 en van groep 3 gemiddeld respektievelijk 6,3 en 6,5% uit voor de verwarming en de verlichting.

(207) L.D., p. 472 (tabel 137).

De post *wassen* omvat in groep A, B en D gemiddeld 1,8 tot 2,5% der uitgaven bij de gezinnen met een laag inkomen en gemiddeld 1,7 tot 2,9% der uitgaven bij gezinnen met een hoog inkomen. Nu eens besteden de gezinnen van groep 2 gemiddeld procentueel wat meer dan weer wat minder aan die post in vergelijking met de gezinnen van groep 1. In groep C is er wel een groot verschil waar te nemen tussen enerzijds de gezinnen met een laag inkomen en anderzijds het gezin met een hoog inkomen. De eerste gezinnen reserveren gemiddeld 2,4% der uitgaven voor die post en het gezin met een hoog inkomen besteedt daaraan 1% van zijn uitgaven. Dit groter verschil zal wel toevallig zijn aangezien die post slechts op 1 gezin berekend is in groep 2 (208).

Bij de post *algemene ontwikkeling* behoren ook de *luxe-uitgaven*. Het begrip *luxe* moet men met een korreltje zout nemen, want de post in zijn totaliteit bestaat in alle gezinnen uitsluitend of althans voor het grootste deel uit herbergsuitgaven (209). Dit verschijnsel hangt samen met het buitengewoon hoog alkoholverbruik rond 1886 (210). In groep A, B en D besteden de gezinnen met een laag inkomen gemiddeld 3,3 tot 5,4% der uitgaven aan die post, terwijl de gezinnen met een hoog inkomen gemiddeld 3,6 tot 7,5% der uitgaven bestemmen voor die post. Deze laatste gezinnen kunnen het zich immers veroorloven relatief meer geld uit te geven aan die post dan de minderbegoede gezinnen. Daarenboven zijn de gezinnen met een hoog inkomen doorgaans samengesteld uit een of meerdere kinderen die reeds werken en die wellicht ook eens graag naar de herberg trekken. De begrotingen van groep C kunnen wij niet onderling vergelijken bij gebrek aan voldoende gegevens over de gezinnen van groep 2. De bovenvermelde post vertegenwoordigt gemiddeld 4,8% der uitgaven bij de gezinnen met een laag inkomen in groep C.

Bij de beoordeling van bovenstaande percentages mag men niet uit het oog verliezen dat in bepaalde begrotingen een of meerdere van die essentiële posten ontbreken of althans een heel klein aandeel vertegenwoordigen in het totaal der uitgaven. Doorgaans gaat het om gezinnen met een vrij laag inkomen, waar geen kinderen geld verdienen of om gezinnen met een hoog inkomen, waar veel kinderen zijn waarvan slechts enkelen reeds geld verdienen. Samenvattend

(207) L.D., p. 472 (tabel 137).
(208) Slechts in 1 gezinsbegroting wordt de post duidelijk aangeduid.
(209) De post wordt gerekend bij de fundamentele posten, omdat het voor de arbeider een noodzaak is zich eens te ontspannen in de herberg na de lichamelijke afstomping in de fabriek. De post komt overigens in heel veel gezinsbegrotingen voor.
(210) *C.d.T.*, 4, 5336-5430, pp. 1089-1108.

stellen we dat over het algemeen de gezinnen met een hoog inkomen gemiddeld procentueel meer geld bestemmen voor de posten voeding, kleding en schoeisel, algemene ontwikkeling en luxe-uitgaven (ontspanning) dan de gezinnen met een laag inkomen. Uitzondering vormen de gezinnen die in hoge mate behoeftig zijn en daarom het allergrootste deel van hun uitgaven moeten besteden aan de voeding. Het gemiddelde aandeel van de posten verwarming en verlichting plus de huur is doorgaans kleiner in de begrotingen van de gezinnen van groep 2 dan in de budgetten van de gezinnen van groep 1. Dit is als volgt te verklaren : de arme en rijke gezinnen geven elk gemiddeld nagenoeg evenveel geld uit voor die posten, maar procentueel gezien vertegenwoordigen die posten een kleiner gemiddeld aandeel in het totaal der uitgaven in de budgetten van de relatief rijkere gezinnen. Voor het wassen geven de gezinnen met een hoog inkomen gemiddeld procentueel nu eens meer dan weer wat minder uit dan de gezinnen met een laag inkomen. Uit het voorafgaande volgt dat de gezinnen met een laag inkomen hoofdzakelijk besparingen moeten doen op het gebied van de voeding, kleding, schoeisel, algemene ontwikkeling en luxe-uitgaven.

Het is moeilijk om een juist beeld te krijgen van het gemiddeld aandeel van de verschillende sekundaire posten in het totaal der uitgaven, daar die posten in heel wat begrotingen ontbreken. De afwezigheid van een post kunnen we toeschrijven aan drie oorzaken. Het kan gebeuren dat het gezin geen geld heeft om zich de goederen van een bepaalde post aan te schaffen, ofwel wordt de post opgeteld bij een andere post zonder dat dit uitdrukkelijk vermeld wordt, ofwel heeft de respondent de post niet voorzien bij het opstellen van het budget. In sommige begrotingen zijn soms duidelijk diverse posten bij elkaar opgeteld, maar wij kunnen onmogelijk het precieze aandeel van elke post afzonderlijk berekenen. Het heeft dan ook weinig zin om exakte gemiddelden te willen opgeven die betrekking hebben op posten van sekundair belang. Een eerste reeks van posten, zoals aankoop van draad, e.d., slapen, onderhoud van woning en inboedel, treffen wij aan in een vrij groot aantal begrotingen. Doorgaans omvat elke post afzonderlijk gemiddeld nooit meer dan 2% der uitgaven. De bovenvermelde posten ontbreken bij uitstek in budgetten van gezinnen met een laag inkomen, waaruit blijkt dat er een direkte relatie bestaat tussen de grootte van het gezinsinkomen en die posten. Sommige gezinnen met een hoog inkomen, maar met veel kinderen, waarvan slechts enkele geld verdienen, besteden weinig of geen geld aan die posten. Daarnaast is er een tweede reeks van posten, zoals belastingen, geneeskundige en farmaceutische uitgaven,

bijdragen voor een of andere kas, landbouwonkosten (211), aankoop van werktuigen. Die posten worden slechts vermeld in enkele begrotingen en vooral in budgetten van gezinnen met een groot inkomen. Elke post afzonderlijk vertegenwoordigt gemiddeld ook nooit meer dan 2% der uitgaven.

De ellendige materiële toestand van de meeste arbeidersgezinnen moeten we plaatsen in het licht van de ekonomische krisis van rond 1886 en wellicht vertonen minder gezinsbegrotingen een deficit in betere ekonomische tijden. Indien een gezin bepaalde essentiële behoeften niet kan bevredigen, dan kan dit gezin hulp krijgen van familieleden, van liefdadige personen, maar vooral van openbare liefdadigheidsinstellingen (212). Het bebouwen van een lapje grond kan de armoede ook wat lenigen maar niet alle arbeidersgezinnen kunnen dit doen. Vooral in de voorsteden en op het platteland beschikken de arbeidersgezinnen over een moestuintje dat dikwijls in de huurprijs van het huis begrepen is, maar in de grote steden komen dergelijke tuintjes niet voor (213).

3. ALGEMENE SLOTBESCHOUWINGEN

De lezer kan wellicht ontgoocheld zijn in zijn verwachtingen exakt cijfermateriaal over de arbeidsorganisatie, de arbeidsduur en de gezinsbudgetten aan te treffen in het onderhavig artikel. De opgegeven cijfers zijn inderdaad slechts approximatief, omdat het nu eenmaal onmogelijk is uit vaak sterk divergerende en moeilijk vergelijkbare inlichtingen een precies en ondubbelzinnig patroon te distilleren. Anders uitgedrukt, de enquête van 1886 is gekenmerkt door een zeker amateurisme in vergelijking met de strenge eisen die men thans stelt aan het sociaal onderzoek. De historicus heeft echter geen keus : hij moet het schaarse bronnenmateriaal maximaal exploiteren mits de nodige kritische ingesteldheid aan te nemen. Wij handhaven dan ook ons standpunt dat de enquête van 1886 een kostbare bron is, omdat ze ons inlicht over domeinen waarover we slechts door weinig andere bronnen geïnformeerd zijn. Wanneer ook die andere bronnen (bv. de industriële telling van 1880) bewerkt zullen zijn, dan zullen we met grotere zekerheid de geldigheid of

(211) *Landbouwonkosten* = kosten voor de aankoop van zaai- en pootgoed (en eventueel meststoffen) voor het verbouwen van landbouwprodukten op een lapje grond.
(212) *C.d.T.*, I, 3, 3098-3147, pp. 519-530.
(213) *C.d.T.*, I, 3, 3214-3304, pp. 555-586.

waarheidsgetrouwheid van onze konklusies kunnen bepalen. Hieronder onderlijnen we enkele trends die wij kunnen afleiden uit onze studie en dit doen we met de nodige voorzichtigheid, daar de meeste antwoorden in de enquête afkomstig zijn van de zijde van de patroons.

Een eerste trend is het belang van de fysische kracht die de arbeider kan ontwikkelen. Rond 1886 is de industriële mechanisatie pas in een beperkte mate gerealiseerd, zodat de potentiële spierkracht van de arbeider van primordiale betekenis is. Zo zien we dat het vrouwelijk geslacht in de industrieën met relatief lichtere werkzaamheden (bv. de textielindustrie) talrijker vertegenwoordigd is dan in de industrieën die zwaardere inspanningen vergen (bv. de metaalindustrie) (214). De leeftijd waarop de jonge arbeidskrachten worden aangeworven, wordt voor een deel bepaald door het vermoeiend karakter van de werkzaamheden. In de metaalindustrie bv. worden de kinderen (215) doorgaans vanaf 12, 13, 14 j. aan geworven, terwijl in de textielindustrie dit reeds vanaf 11-12 j. is. De vrouwen en kinderen moeten in de meeste industrieën lichtere aktiviteiten verrichten dan de mannen. Ook de arbeidsduur wordt gedeeltelijk bepaald door het lastig karakter van de werkzaamheden : de textielarbeiders bv. moeten absoluut en effektief langer werken dan de metaalarbeiders. Eveneens het nachtwerk en het zondagswerk worden voor een groot deel door mannen uitgevoerd. Het is duidelijk dat op dit alles uitzonderingen zijn.

Opvallend, wat betreft de struktuur van de leeftijdsgroepen in de ondernemingen, is het grote aandeel van de jonge arbeidskrachten. Meestal vallen 1/5de tot 1/3de van de tewerkgestelde arbeiders onder de leeftijdsgroep van 12 tot 21 j. Dit fenomeen kan verklaard worden door enerzijds het verlangen van de patroons jonge arbeidskrachten tewerk te stellen om geringe lonen te moeten betalen en anderzijds door de wens van de ouders hun kinderen zo vlug mogelijk geld te laten verdienen om het gezinsinkomen enigszins te verhogen. Beide tendensen worden nog extra onderlijnd door de ekonomische krisisperiode. Hiermee hangt tevens het feit samen dat sommige kinderen reeds vanaf 6, 7, 8 j. in het produktieproces zijn ingeschakeld.

De werkzaamheden, die de kinderen en de vrouwen moeten

(214) De werkzaamheden in de textielindustrie zijn op zichzelf reeds lichter te noemen en dit wordt dan nog beklemtoond door de hoge graad van mechanisatie in de textielindustrie in vergelijking met de overige industrieën.

(215) De term *kinderen* gebruiken we hier opnieuw in de betekenis van *jongens en meisjes onder de 16 j. Vrouwen* betekent dan *arbeidsters boven de 16 j.* en *mannen arbeiders boven de 16 j.*

uitvoeren, zijn objektief gezien soms in se licht te noemen, maar dikwijls zijn ze fysisch uitputtend (bv. het vervoeren van ertsen met draagkorven of het vervoeren van bakstenen met kruiwagens). De arbeidsduur kan soms moordend zijn, zoals dit het geval is voor de arbeiders bij sommige zinkovens die 24/25 u. na elkaar werken zonder noemenswaardige rustperiodes. Maar ook de normale absolute arbeidsduur van 11 u., 12 u., 13 u., 14 u. en zelfs meer kunnen we als lang geen sinecuur bestempelen. De rustperiodes zijn daarenboven beperkt en de werkvoorwaarden zijn allesbehalve schitterend (onhygiënische werkplaatsen, lage lonen, enz.). In bepaalde ondernemingen (bv. metaalondernemingen met pletmolens en ovens) bestaat er regelmatige nachtelijke arbeid. De nachtploeg wisselt doorgaans af om de week met de dagploeg, wat echter niet het geval is met de ondergrondse mijnwerkers die 's nachts bedrijvig zijn. Deze laatsten worden nooit afgelost en werken dan ook gans het jaar door nooit overdag. Bij de zondagsarbeid zijn doorgaans sommige arbeiders betrokken, die herstellings- of onderhoudswerken uitvoeren, alhoewel in bedrijven met bepaalde ovens ook elke zondag normaal gewerkt wordt. De arbeiders leggen wellicht zelden tegen de wil in van de patroon hun werk neer, omdat zij anders bestraft en bij recidive zelfs afgedankt worden. Sommige patroons moeten bij gebrek aan bestellingen het werk noodzakelijk laten stopzetten gedurende een of meerdere dagen in de week.

Niettegenstaande de arbeiders blijkbaar hard labeur verrichten, kunnen zij moeilijk hun gezin in leven houden. Dit laatste is vooral het geval met gezinnen die 3 of 4 kinderen tellen (216), die nog niet werken. Deze gezinnen hebben doorgaans een laag inkomen en een deficitair budget. Ook gezinnen met 7 of 8 kinderen, waarvan meestal 3 of 4 nog niet werken hebben een budgettair deficit, niettegenstaande een relatief hoog gezinsinkomen. Het gezinsbudget vertoont meestal alleen een overschot wanneer er 3 tot 6 kinderen zijn, waarvan enkele reeds geld verdienen. Het is dan ook niet te verwonderen dat de ouders alles in het werk stellen om hun kinderen zo jong mogelijk te laten werken. In het geheel der uitgaven speelt de voeding de belangrijkste rol. Die post vertegenwoordigt gemiddeld altijd meer dan de helft van de gezinsuitgaven. De relatief rijke gezinnen geven doorgaans gemiddeld procentueel meer geld uit voor die post dan de armere gezinnen. De gezinnen die echter in hoge mate behoeftig zijn geven soms 90% der uitgaven uit voor de aankoop van voedingswaren. De posten huur, kleding en schoeisel, verwarming en verlichting, wassen, algemene ontwikkeling en luxe-uitgaven zijn

(216) Voor de betekenis van de term *kinderen* in deze kontekst zie nota 199.

eveneens van groot belang en vertegenwoordigen samen met de post voeding grosso modo 90% van de gezinsuitgaven. Sommige bijzonder arme gezinnen kunnen het zich niet veroorloven voor al deze posten geld uit te geven. De posten van sekundair belang komen bij uitstek voor in de budgetten van gezinnen met een relatief hoog inkomen.

Als slotgedachte mogen wij zonder overdrijving verklaren dat de arbeider rond 1886 als een soort machine beschouwd wordt. Hij moet immers zo lang, snel en goedkoop mogelijk werken. Zijn loon volstaat nauwelijks om zijn gezin in leven te houden. De mens is echter een gebrekkige machine, want hij moet regelmatig rusten en hij kan ook mistevreden zijn en zelfs in opstand komen. Kenmerkend in dit verband is de verklaring van een arbeider, nl. dat de patroons meer belang hechten aan het behoud van de installaties dan aan het leven van de arbeiders (217).

(217) *C.d.T.*, I, 1-2, 1330, p. 185.

BIJLAGE 1

Tabel van de procentuele spreiding van 28.072 mijnarbeiders uit kolenmijnen in het bekken van Bergen (zie *C.d.T.*, I, 1-2, 4, p. 2)

	MANNEN		VROUWEN		
	ONDER-GRONDS	BOVEN-GRONDS	ONDER-GRONDS	BOVEN-GRONDS	TO-TAAL
	%	%	%	%	%
Onder de 9 j.	/	/	/	/	/
Van 9 tot 12 j.	/	0,056	/	0,035	0,092
Van 12 tot 16 j.	7,195	2,080	1,524	1,709	12,154
Van 16 tot 21 j.	10,558	3,658	4,089	1,695	20,002
Van 21 tot 50 j.	42,529	11,442	1,467	0,844	57,281
Van 50 tot 55 j.	4,107	1,204	/	0,046	5,357
Van 55 tot 60 j.	2,158	0,698	/	0,021	2,878
Boven 60 j.	1,129	0,730	/	0,017	1,877
Totaal	68,676	19,870	7,081	4,370	100

BIJLAGE 2

BUDGET VAN EEN ARBEIDERSGEZIN PER JAAR

Aantal gezinsleden 4 **Beroep van vader : metaalarbeider**

	fr.	%
A. Gezinsinkomen		
lonen : - vader metaalarbeider	1.286,19	79,5
lonen - moeder : herbergierster	180	11,1
lonen - 2 kinderen		
extra-inkomsten : muziek	150	9,2
Totaal	1.616,19	100
B. Gezinsuitgaven		
- voeding	688	44,9
- huur	330	21,8
- kleding en schoeisel	230	15,3
- aankoop van draad, enz.	8	0,5
- slapen	40	2,6
- verwarming	80	5,2
- verlichting	25	1,6
- wassen	30	1,9
- onderhoud van woning en inboedel	30	1,9
- geneeskundige en farmaceutische uitgaven en algemene ontwikkeling en luxe-uitgaven	60	3,9
Totaal	1.513	100

OVERSCHOT 103,19 fr. of 6,3% van het inkomen

zie : *C.d.T.*, I, 3, 2945, p. 471.

BIJLAGE 3

BUDGET VAN EEN ARBEIDERSGEZIN PER JAAR

Aantal gezinsleden 9 **Beroep van vader : metser**

	fr.	%
A. Gezinsinkomen		
lonen : - vader : metser	1.047,8	97,5
lonen : - moeder : huishoudster		
lonen - zoon van 13 j. : leerjongen-		
lonen : - schoenmaker	26	1,4
lonen : - 6 kinderen (9 j. en jonger)		
Totaal	1.073,8	100
B. Gezinsuitgaven		
- voeding	714,16	57,1
- huur	120	9,5
- kleding en schoeisel	52	4,1
- aankoop van draad, enz.	65	5,1
- slapen	10	0,7
- verwarming en verlichting	68,5	5,4
- wassen	52	4,1
- onderhoud van woning en inboedel	10	0,7
- geneeskundige en farmaceutisch uitg.	10	0,7
- algemene ontwikkeling en luxe-uitgaven	78	6,2
- bijdragen voor ziekenkas en hulpkas	36,06	2
- belastingen	0,8	0,6
- landbouwonkosten	34	2,7
Totaal	1.250,52	100

TEKORT 117,2 fr. of 10,9 % van het inkomen

zie : *C.d.T.*, I, 3, 2977, pp. 496-497.